

॥ श्रीः ॥

॥ ॐ सत्यनारायणाय नमः ॥

श्रीरुद्राभिषेकानुष्ठानपद्धतिः॥

(समाख्या.)

भाटशंकरात्मजमहं भगुन्नालशर्मणा इत्यनेन
रचिता शोधितत्वा.

यद्य रुद्रान् जपेन्नित्यं ध्यायमानो महेश्वरम् । यद्य सागरपर्यन्तां
सशैलवनयागताम् । सर्जनात्मगुणोपेतां सुगुह्यजलशोभिताम् ।
दद्यात्काञ्चनलंबुकां भूमिं चावधितं युताम् । तस्मादप्यायका सत्य
सहस्रद्रुजपाद्मेत् । ममत्वाय समुत्सृज्ययस्तु रुद्रान् जपेत्तदा ।
स तेनैव च देहेन रुद्रः संजायते ध्रुवम् ॥ भास्वराचार्यः ॥

(राजनगरे-आर्योदयग्रंथालये मुद्रितम्)

विक्रमाब्द १९५५
३

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण खायत्तीकृताः)

अस्य ग्रंथस्य सकलाधिकारो ग्रंथकारेण सिद्धः शके (१८१
सप्त षष्ट्युत्तराष्टा दशशततम यास्त्र निर्दिष्टेन पंचविंशति
राज्य नियमानुसारेणा स्वीकृतः

Registered for copy right under Act XXV of 1867

अनुक्रमणिका.

उपोद्घात.	....	....	....	....	१-९
पूना संरूप.	....	....	....	....	१-११
भूशुध्यादि प्रयोगः....	....	....	....	....	१-१३
महा न्यासः	....	....	....	....	१-१२
पंचवक्र पूना.	....	....	....	....	१-१३
पंचवक्र पूनानी सामग्रीनी याद...	....	....	....	....	
विरुवाष्टक स्तोत्रं....	....	....	....	....	
रुद्राभिषेक प्रकारः....	....	....	....	....	
सांग रुद्रः समाप्यः....	....	....	....	....	१-१०७
आरतिः....	....	....	....	....	१-३
मंत्र पुष्पाञ्जलिः	....	....	....	....	७
आशीर्वाद मंत्राः....	....	....	....	....	८-९
मानसपूजा स्तोत्रम्.	....	....	....	....	
शुद्धिपत्रं					

શ્રી.

ઉપોદ્ઘાત.

વેદ શબ્દ પુસ્તકવાચક નથી. વિદ્ એટલે જાણવું, જ્ઞાન-પામવું, પ્રાપ્ત્યી વ્યુત્પન્ન-વેદ શબ્દ જ્ઞાન માત્રનો મંદાર એટલા અર્થનો વાચક, સર્વ-જ્ઞાતાનું સ્વરૂપજ વેદ. સર્વજ્ઞાતા એટલે કોણ ? પરમેશ્વર. તો પરમેશ્વરનું સ્વરૂપજ વેદ.

એને માટે ઉપનિષદ્ સ્મૃતિ પુરાણ મીમાંસા સૂત્ર આદિમાં વેદની ણી પ્રશંસા કરેલી છે.

ન કશ્ચિદ્વેદકર્તા, સ્યાદ્વેદસ્મર્તા, ચતુર્મુખઃ । વેદોનારાયણઃ સાક્ષાત્સ્વ-
યમ્મૂરિતિ શુશ્રુમ (પારાશરસ્મૃતૌ) ॥ ૧ ॥

યસ્ય, નિશ્વસિતં, વેદા, યો, વેદેમ્યોઽસ્થિલંજગત । નિર્મમે ત.મહં,
વિદ્યાતીર્થ,મહેશ્વરમ્ ॥ (સાયણાચાર્યકૃત) ॥ ૨ ॥

ત્યમેકો હાસ્ય સર્વસ્ય વિદ્યાનસ્ય સ્વયમ્મુવઃ । અચિન્ત્યસ્યાપ્રમેયસ્ય
ધર્મતત્ત્વાર્થવિત્પ્રમો (મનુ) ॥ ૩ ॥

તો વેદ એ નારાયણરૂપ છે, નારાયણ પ્રેરિત કહેવાય છે, અપૌરુષેય
, એટલે પુરુષનો બનાવેલો નથી. સ્મૃતિ આદિમાં વેદ મંત્રીને અનાદિ કહ્યા
એટલે જ્ઞાનમાં પ્રતીત થાય તેવા છે પણ બની શકે તેવા નથી એને માટે
ાચીન પંડિતો પણ એમ કહે છે કે અનંત યુગ અનંત કલ્પ ગયાં પણ
તો તેનો તેજ છે. એટલે તે નિત્ય છે, અનાદિ છે.

માગવતમાં દ્વાદશસ્કંધના ૬ ત્રી અધ્યાયમાં વેદની પ્રાચીનતા જણાવી છે. વલ્લી સર્વે પ્રાચીન અર્વાચીન પંદિતોએ પણ પ્રાચીનતા અર્પી છે. પૂર્વે મોમાંસા સૂત્રમાં બ્રહ્મ અર્થાત્ વેદમાં મનિષ્યાર્થે નિર્દિષ્ટ વાક્યોનો તેમજ માવનાઓનો પણ તેઓ પરમાત્માના સર્વ દર્શિત ઉપર નિર્વાહ કરી લે છે. વલ્લી તત્ત્વદેશીય ધર્મ પુસ્તકો ક્યારે થવામાં આવ્યાં એ જાણી શકાય છે તેમ વેદને માટે નથી એટલે વેદ અનાદિ માનવોજ, પ્રથમાધ્યાય શંકર શરીર માપ્યમાં પણ એમજ છે.

વેદ એ આપણા ધર્મનું મૂળ છે. પ્રવૃત્તિલક્ષણ, તથા નિવૃત્તિલક્ષણ એમ વેદોક્ત ધર્મ ને પ્રકારના છે. પ્રવૃત્તિલક્ષણવાળો વૈદિક ધર્મ અવૈરાગ્ય ધ્યાન પુરુષોને ક્રમે ક્રમે નિષ્કામ કર્મો કરવાનો યોગ્ય કરી તેમની પાસે તેવાં કર્મો કરાવે છે; અને તે દ્વારા તેમના મનની શુદ્ધિ કરી તેમ નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા ધર્મને પહોંચાડે છે ને નિવૃત્તિ લક્ષણવાળો ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યરૂપ હોવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષ સાધનરૂપ છે.

નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા ધર્મને પામવા માટે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ ને સન્યાસ એમ આશ્રમોની વ્યવસ્થા કરવામાં પણ આવી છે. પહેલું આશ્રમમાં વેદવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવું, સંધ્યા તથા અગ્નિનું ઉપાસન દેવ પૂજા એ આદિ વૈદિક કર્મો કરવા ને આચાર્યની સેવા કરવી એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એ આશ્રમનું સારી રીતે પાલન કરવાથી એને ઇન્દ્રિયોને અંતઃકરણ વશ થયા છે એવા પ્રથમાશ્રમી આવું આયુષ્ય નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યમાં ગાળે ને વેદવિદ્યાના અભ્યાસમાં તથા યોગાદિ સાધનમાં પ્રવૃત્ત રહે અથવા ચતુર્થાશ્રમ, એટલે સન્યસ્ત ગ્રહણ કરે એને ઇન્દ્રિયાદિ વશ થઈ નથી, તે આચાર્યને શક્તિ અનુસાર ગુરુદક્ષિણા આપી તેમની પ્રસન્નતા પૂર્વક આજ્ઞા મેળવી પોતાના માવાપ પાસે થી જાય ને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે ને વેદમાં કહેવા પ્રમાણે ધર્મ સાધનજ કરે.

हवे—गृहस्थाश्रममां पढ्या पछी आपणुं मन विंयमां लोलुप थई
अवोगतिनां साधनो ने संपादन न थवा आपणी वृत्तिने सदकर्मोमां दोरवा
निवृत्तिलक्षणवाळा धर्मेने पागवा रुद्रानुष्ठान करवुं ए मुख्य अने उत्तम
साधन छे.

ए उपर दर्शावेल वेदना मंत्रोमांथी सार रुपे जेम दुधमांथी माखण
रुपी तत्वकादीले तेम आ रुद्रीना मंत्र तत्वरुपे द्विजाती वर्गना कल्याण
वास्ते, आ श्री रुद्राभिषेकानुष्ठानपद्धतिः पुस्तक तैयार करेलुं छे.

आ पुस्तक हाथमां लेवानी साथे प्रथम तो शंका थवानो संभव छे के आ
रुद्रीनां पुस्तको पणां मुद्रालयोमां मुद्रित थई प्रसिद्धिमां आवी चुकेलां छे छतां
आ चर्वितचर्वण प्रमाणे व्यर्थ परिश्रम शा माटे कथो हसो? ए मनुष्यनी बुद्धि-
विलासनो स्वामाविक धर्म छे परंतु तेना समाधानमां एटलुंज जणाववानुं
के आजसुधीमां जे पुस्तको बाहार पडेलां ते पैकी केटलां एक पुस्तकमां
संक्षिप्त पूजा विधिनो समाप्त छे; परंतु आ श्री रुद्राभिषेकानुष्ठान पद्धतिः
नमां भुशूद्ध्यादि महान्यास सहित पंचवक्रपूजा वगेरे जे जे विषयोनी अत्या-
वश्यकता छे ते साथे आज सुधीमां एक पण पुस्तक मुद्रित थई प्रख्या-
तिमां आवेलुं नथी. ते संपूर्ण विषयोवाळुं पुस्तक मुद्रांकित थाय तो सर्व
ब्रह्मवर्गेने यथाशास्त्र विधि प्रमाणे रुद्राभिषेक विगेरे अनुष्ठान करवामां
अति उपकारक थई पडे ए प्रसिद्धकर्त्तानो उद्देश छे. एटलुंज नहीं पण
मुख्य हेतु तो एज छे के गंत्रार्थ जाण्याविना अनुष्ठान करवुं, ए अरण्य-
रोदन जेवुं छे. अने ते जाणवामां भाष्य शिवाय बीजुं साधन नथी. तेथी
भाष्य साथे जो आ अपूर्व पुस्तक प्रसिद्ध थाय तो तेना अर्थ जाणी
अभिप्रेक विगेरे क्रियाओ करवा सुगम पडे जेथी ते कल्पवृक्ष प्रमाणे
अमीष्ट मनोरथ सिद्ध थाय ए हेतु छे. कदाचित् एम शंका थाय के रुद्री
मणी जवायीज पूर्णता छे, कई अर्थ जाणवानी अपेक्षा नथी तो तेना

खुलासा माटे संक्षिप्त श्रुति स्मृतिना वचनो अर्थ साये आ नीचे प्रदर्शित करणामां आल्या छे ते वांची तत्व जीज्ञासुओना मननुं समाधान थसे.

रुद्र—हे रुद्र रुत् दुखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः स्वर्णं रुत् ज्ञानम् भावे क्षिप् तुगागमः रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नरान्दुःखमोगेन रोदयति रुद्रः इति ॥

इत्यादयो बह्व्यः व्युत्पत्तयः एवं कर्माङ्गत्वज्ञानहेतुत्वाभ्यां विषयि-
मिर्मुमुक्षुभिश्चावश्यमादरणीयोऽयं रुद्रः । वर्तते चास्य सर्वत्र पठन पाठन
प्रचारो । 'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्ते जायेव पत्य उशती सुवासाः ' ॥

इत्यादिषु वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसोक्तेः—१ 'यद्युद्गीतमविज्ञातं निग-
देनैव शब्द्यते । जनश्राविश शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ' ॥
इत्यादिभिरनर्थज्ञस्य निन्दाश्रवणात्—॥ ३ ॥

'स्थाणुरत्यंमारहारः किलामृदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत् सकलं मद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ' ॥ इत्यादि-
भिरर्थानभिज्ञस्य स्थाणुत्वोक्त्या निन्दाया अर्थज्ञस्य च सकल कल्याण-
प्राप्तेरभिधानादर्थज्ञानमत्सवश्यकमेव । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । छिन्नशाखं
शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते ॥ ४ ॥ केचित्तु अर्थमज्ञानतोऽपि
यथावत्पाठमात्रेणैव कर्माङ्गत्वं सिद्ध्यतीति मन्यन्ते । स्वाध्यायोऽप्येतद्व्ययः '
इत्यस्य अध्ययनाविवेकेश्वर ग्रहणेनैव चरितार्थत्वम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं
कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । कर्मानुष्ठानं पाठमात्रेणैव भवतीति ॥ ५ ॥ तन्न सर्व
सम्मतम् । 'अनर्थज्ञाऽस्पकण्ठश्च पठेते पाठकाचमाः ' इत्यादिष्वनर्थ-
ज्ञस्य पाठकाधमत्वोक्तेरर्थज्ञानं । विना पाठमात्रमपि न सम्यक्तया भवितु-
हर्षति । यद्यपि कर्मानुष्ठानं केवलेन मन्त्रपाठेनैव सिद्ध्यति तथापि केवला-

દનુષ્ઠાના દ્વિવ્યાસહિતેડનુષ્ઠાને ફલાતિ શયમામનન્તિ છન્દોગસઃ । (તેનોમૌ કુરુતો-યશ્ચૈતદેવં વેદયશ્ચ ન વેદ । નાના તુ વિદ્યા ચાવિદ્યા ચ । યદેવ વિદ્યયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવ વીર્યવત્તરં મવતિ') । અધ્યયનં નામાર્યજ્ઞાનપૂર્વકમક્ષરગ્રહણમ્ । તથા સત્યધ્યયનવિધેર્યજ્ઞાનપૂર્વકમક્ષર-ગ્રહણેનૈવ ચારિતાર્થ્યં મહેતુ ન કેવલમક્ષરગ્રહણેનૈવ । જ્ઞાનહેતુત્વં ત્વર્યજ્ઞાનં વિના ન મહેદેવ । આધુનિકાનાં તુ સર્વેપામર્યજ્ઞાનસ્યાવશ્યકત્વે ન કાપિ વિપ્રતિપત્તિઃ । તરિસદ્દં કર્માઙ્ગત્વેડપ્યસ્ય રુદ્રાધ્યાયસ્યાર્ય ગ્રહણસ્યા-વશ્યકત્વમ્ ।

અર્યજ્ઞાનસાધનાનિ તુ નિગમનિરુક્તવ્યાકરણાદીનિ સન્ત્યેવ । પરં તેષ્વરુતબહુલપરિશ્રમાણાં માપ્યં વિનાર્યજ્ઞાનં ન મુલભમિતિ મત્વા અર્યં સમાપ્ય રુદ્રી મુદ્રાપણે યત્ન આરબ્ધઃ ॥

ભાવાર્થ—કોઈ એક પ્રત્યક્ષ શબ્દને દેખે છે તો પણ તેના અર્થને જાણતો નથી તેથી તે દેખી શકતો નથી; તેમજ શબ્દને સાંભળે છે તો પણ તે સાંભળી શકતો નથી અર્થાત્ જે શબ્દના અર્થને જાણે છે તે શબ્દને દેખે છે. જેમ પતિના માટે ઈચ્છા કરનારી સુંદર વસ્ત્રવતી સ્ત્રી પોતાના શરીરની વિવૃત્તિ કરે છે તેમ વાણી અન્યને માટે પોતાના સ્વરૂપની વિવૃત્તિ કરે છે, इत्यादि શ્રુતિઓમાં વેદના અર્થ જાણનારની પ્રશંસા કહેલી છે.

૨. અર્થ જાણ્યાવિના જે ગ્રહણ કરીને (મળીને) પઠન માત્રથી બોલાય છે તે તે અગ્નિવિના શુષ્કકાષ્ઠની પ્રમાણે કેંઈ પણ પ્રકાશ કરી શકતું નથી. આ આદિવચનોથી અર્થ ન જાણનારની નિંદા સંમળાય છે. તેથી અર્થ જાણવાની આવશ્યકતા છે.

૩. જે વેદ મળીને અર્થ જાણતો નથી તે (બોજો વેહેનાર) સ્થાણુ છે સ્થાણુ ઇટલે જેનાં ઢાઢ કપાયલા એવા મુકા જાડના મૂળને સ્થાણુ

કેહેવાય છે જેને આપણી માપામાં યદીયું કહીએ છીએ એ સ્થાણ શબ્દ-
નોજ અપભ્રંશ છે. આ દૃષ્ટાંતથી અર્થ જાણ્યા વિનાનું અધ્યયન નિરુપયોગી
છે. આ ઉપરથી અર્થ ન જાણનારની નિંદા સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

જે અર્થ જાણનાર છે, તે સંપૂર્ણ કલ્યાણને મોગથે છે અને જ્ઞાનથી
પાપનો નાશ કરી સ્વર્ગને પામે છે; આ ઉત્તર શ્રુતિથી અર્થ જાણનારની
પ્રશંસા કરે છે તેથી અર્થ જ્ઞાનની અત્યાવશ્યકતા છે.

૪. કેટલાએક તો અર્થ ન જાણનારનું પણ યદ્યાયોગ્ય પાઠ માત્ર-
થીજ કર્મનું અદ્ભૂત સિદ્ધ થાય છે એમ માને છે કારણ કે સ્વાધ્યા-
યોઽધ્યેતવ્યઃ એ ઉપરથી અધ્યયન વિધિનું વેદના અક્ષર ગ્રહણથીજ ધરિ-
તાર્થપણું છે. પૂર્વકાંડ ના અર્થનું જ્ઞાન કર્માનુષ્ઠાનથી આસિત્ત છે. અને
કર્મનું પાઠ અનુષ્ઠાન માત્રથીજ થાય છે (૧) પરંતુ તે સર્વને માન્ય નથી.

અર્થ ન જાણનાર ધીમે મળનાર વિગેરે છ પ્રકારના પાઠક (મળનાર)
ને અધમ ગણેલા છે. તેથી અર્થજ્ઞાનવિના પઠન માત્ર પણ સારી રીતે યદ્
શકતું નથી. યદ્યપિ કર્માનુષ્ઠાન કેવલ મંત્ર પાઠથીજ સિદ્ધ થાય છે.
તોપણ કેવલ અનુષ્ઠાન કરતાં વિદ્યાસહિત અનુષ્ઠાન કરવામાં ફલનું
આધિક છે. એમ છંદોગો કેહેછે. ચઢી અધ્યયન શબ્દનો અર્થ, નામ તપા
અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક અક્ષરનું ગ્રહણ કરવું એ છે. આ ઉપરથી અર્થ જ્ઞાન-
પૂર્વક અક્ષર ગ્રહણ કરવાથી અધ્યયન વિધિનું ધરિતાર્થપણું છે. કેવલ
અક્ષર ગ્રહણથી નથીજ અને અર્થ જ્ઞાનવિના જ્ઞાનનું હેતુ પાર પડતો નથી
આધુનિક સર્વ દ્વિતાતિઓને તો અર્થ જ્ઞાનની આવશ્યકતામાં કોઈ પણ
વિપ્રતિ પાત્તિ નથી.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કર્માંગત્વપમાં પણ આ રુદ્રના
અર્થ ગ્રહણની આવશ્યકતા છે. અર્થ જ્ઞાનનાં સાધનો નિગમનિરુક્ત કાવ્ય-

રણ આદિ છેજ પરંતુ તેમાં વધારે પરિશ્રમ નહિ કરેલા બ્રાહ્મણોને માધ્ય વિનાં અર્થ જ્ઞાન સુલભ નથી એમ માની આ સમાપ્ત્ય રુદ્રી ઉપાવવાનો યત્ન આરંભેલ છે.

અને એને માટે ઉપનિષદ્ સ્મૃતિ, પુરાણ, આદિમાં પણ રુદ્રના કલ્પ પળા કહ્યા છે. કે જેથી મોક્ષધર્મ પાપ નાશ દ્રવ્ય તથા આરોગ્ય આયુષ્ય આદિ ફાલોની કર્માનુસાર નિયમથી પ્રાપ્તિ થાય છે તેવા કેટલાક પ્રયોગ દિગ્દર્શન માટે જણાવી છીએ.

। તન્ન જાવાલોપનિષદિ । “ અથ હૈનં બ્રહ્મચારિણ ઝડુઃ । કિં જપ્યેનૈ વામૃતત્વમશ્નુત ” इति “ ब्रूही ” ति “ स होवाच याज्ञवल्क्यः शत- रुद्रियेणे ” ति

ભાવાર્થ—જાવાલોપનિષદમાં-બ્રહ્મચારીએ યાજ્ઞવલ્ક્યે ઋષીને પ્રશ્ન કર્યો કે, “ શું જપ્યાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ? ” ઉત્તર—શતરુદ્રિયેણેતિ કૈવલ્યોપનિષદિ “ યઃ શતરુદ્રિયમધીતે સોઽગ્નિપૂતો મવતિ સ્વર્ગસ્તેયાત્પૂ સો મવતિ સુરાપાનાત્પૂતો મવતિ બ્રહ્મહત્યાતઃત્પૂતો મવતિ કૃત્યાકૃત્યાત્પૂતો મવતિ તત્સમાદિવિમુક્તમાશ્રિતો મવતિ અત્યાશ્રમી સર્વદા સકૃદ્ધા અપેદનેન જ્ઞાનમાપ્નોતિ સંસારાર્ણવનાશનમ્ તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં કૈવલ્યં ફલમશ્નુતે ઇતિ । આહ શાતાતપઃ

ભાવાર્થ—કૈવલ્યઉપનિષદમાં પણ એમ કહેછે કે રુદ્રાધ્યાયીપુરુષનાં સર્વ પાપોની નિવૃત્તિ થાય છે ; તથા કૈવલ્ય કહેતાં મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે એ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. શાતાતપ ઋષિ પણ એજ અર્થને જણાવે છે.

“ સ્તેયં કૃત્વા ગુરુદારાંશ્ચ મત્વા મદ્યં પીત્વા બ્રહ્મહત્યાં ચ વૃષ્ટ્વા । મત્સ્યચ્છર્જો મત્સ્યશય્યાશયાનો રુદ્રાધ્યાયી મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ ” રિતિ ।

ભાવાર્થ—સ્મૃતિ—સર્વાંગે મત્સ્ય લેપન કરી મત્સ્ય શય્યાને વિષે નિદ્રા

करनारो रुद्राध्यायी पुरुष चौर्य गुरु स्त्रीगमन तथा मद्यपान एवा महान
पातकोने मस्म करे छे ॥

आह याज्ञवल्क्यः "सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेच्छितः ।
सहस्रशीर्षा जापी च मुच्यते सर्व किल्बिषैः ॥

भावार्थ—याज्ञवल्क्य महर्षि एम कहे छे के जलमां उमो रही रुद्र-
नो जप करे, सहस्रशीर्षांनो जप करे तो मद्यपान तथा सुवर्ण चौर्य आ-
दि पातको दूर धायछे ।

रुद्रैकादशिनी जपत्वा तदनैव विशुष्याति " ति ॥

भावार्थ—रुद्रैकादशानि करवाधी महापातकी होय तो पण तत्का-
ल शुद्ध धायछे ।

आह शङ्खः "सुवर्णस्तेनो रुद्राध्यायी मुच्यते " इति । जानो
भावार्थ स्पष्ट छे ।

वायुप्रोक्त पुराणे "यश्च रुद्रान् जपेन्नित्यं ध्यायमानो महेश्वरम् ।
यश्च सागरपर्यन्तां सगैलवनकाननाम् । सर्वाभ्यात्मगुणोपेतां सुवृक्षजलशो-
भिताम् । दद्यात्कायनसंयुक्तां भूमिं चौपधिसंयुताम् । तस्मादप्यधिकंतस्य
सकद्रुद्रजपाद्भवेत् । ममभार्यं समुत्तम्य यस्तु रुद्रान् जपेत्सदा । स तेनैव
च देहेन रुद्रः संजायते ध्रुवम् ॥

भावार्थ—जे पुरुष नित्य हृदयमां शिवजीनुं ध्यान करी रुद्र जप
करे छे-तेने एक बार जपयीज सर्व एधिनां दान करतां पण शत गुणित
पुण्यनो लाभ धाय छे

"चमकं नमकं चैव पौरुषसूक्तं तथैव ॥ नित्यं त्रयं प्रयुज्जानो
ब्रह्मलोके महीयते " ॥ तथा "चमकं नमकं होतृन्पुरुषसूक्तं जपेत्सदा ।
प्रविशेत्स महादेवं गृहं गृहपतिर्यथा " ॥ तथा "मस्मदिग्धशरीरस्तु

મસ્મશાપી જિતેન્દ્રિયઃ । સતતં રુદ્રનાપ્યોઽસૌ પરાં મુક્તિમવાપ્સ્યતિ ॥
 રોગવાન્ પાપવાંશ્ચૈવ રુદ્રં જપ્ત્વા જિતેન્દ્રિયઃ । રોમાત્પાપાદ્વિનિર્મુક્તો
 હૃતુલં સુખમશ્નુતે ” ॥

આહ શબ્દસ્ત્વ “રહસિ ઉત્તાનાં મહાપાતકાનામપિ શતરુદ્રીયં
 પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ ”

માવાર્થ-શંભુ ઋષિ એમ કહે છે-ગુપ્ત રીતે કરેલા મહા પાતકોનું
 શત રુદ્રી એજ પ્રાયશ્ચિત છે.

શતરુદ્રા દેવતા અસ્યેતિ શતરુદ્રીયમુચ્યતે શતરુદ્રાદ્ધશ્ચેતિ હપ્રત્યયઃ ।
 અનયાઽઽ રુદ્રોપનિષદા બ્રહ્માવિદ્યા પ્રતિપાદ્યતે

માવાર્થ-શત સંખ્યાક રુદ્ર છે દેવતા જેની એવી આ રુદ્રોપનિષદ
 કહેવાય છે કારણ એમાં બ્રહ્મ સ્વરૂપનું નિરુપણ કર્યું છે.

બ્રહ્મણશ્ચ ત્રીણિરૂપાણિ સન્તિ । એકં કાર્યરૂપં સર્વોપાદાન તયા
 સર્વાત્મકમ્ । ઇતરત્પુરુષાહ્યં સૃષ્ટિસ્થિતિસંહારનિમિત્તં । નયમપ્યાવિદ્યક-
 મન્યત્પરં રૂપં નિર્ગુણં નિરક્તનં સત્યજ્ઞાનાનન્દલક્ષણમ્ ।

માવાર્થ-બ્રહ્મ સ્વરૂપ ત્રણ પ્રકારનું છે એક તો સર્વાત્મક કાર્ય
 સ્વરૂપ, વિશ્વના સૃષ્ટિ રિયાતિ સંહાર કરનારું બીજ પુરુષાહ્ય કારણ
 સ્વરૂપ, અને નિર્ગુણ નિરંજન સત્વિદાનંદ એ ત્રીનું રુદ્રનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે.

યોનનાર

યગુલાલ ભાઝશંકર મદ,

अथ भूशुद्ध्यादि महान्यास सहित महादेव पंचवक्तृ पूजाप्रयोगः

‘अथ पूजाप्रयोगः’—आचम्य प्राणानायम्य ॥ ‘सुशान्तिर्भवतु’ ॥ मङ्गलाचरणम्—ॐ स्वस्ति नः॥ इन्द्रो बृहद्भ्यश्च वाऽस्वस्ति नः—पूषा विश्ववेदाऽस्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिऽस्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । १ ॥ भद्रङ्गोभिर्दृष्टुणा म देवा भद्रम्पश्ये माक्षभिर्म्यजत्राऽस्तिथैरस्मिन्स्तुष्टुवा० सस्तु नूभिर्ह्यशे महि देवहितं ध्येयार्थं— । २ ॥

‘अथ नमस्कारः’ श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । वाणीहिरण्यगर्माभ्यां नमः । श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । श्रीउमामहेश्वराभ्यां नमः । शचीपुरन्दराभ्यां नमः । मातापितृचरणकमलाभ्यां नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । निर्विघ्नमस्तु ॥ सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो मालचन्द्रो गजाननः द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्यारम्भे विवाहे च प्रवशे निर्गमे तथा सग्रामे सङ्कटचैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥ शुक्लाम्बरधरः दशशिवर्णः चतुर्भुजः प्रसन्नवदनः ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ अमीप्सितार्थसिद्धये पूजितो यः सुरामुरैः । सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥

‘ अथ भूशुद्ध्यादि प्रयोगाः ’

‘ भूतादिशुद्धिः ’ गमतापिन्याम्—देवो भूत्वा यजेदेवं
 तदेवो देवमर्चयेत् । देवार्चायोग्यताप्राप्त्यै मृतशुद्धिं समाचरेत् ॥ मृतशुद्धिं
 विधायैव प्राणस्यापनमाचरेत् । एवं प्राणान्प्रतिष्ठाप्य मातृकान्यासमा-
 चरेत् ॥ (मृतादिशुद्धिमाराध्य देवतायां कुर्यादिति साम्प्रदायः)
 ॥ अन्यच्च—भूशुद्धिः षोडशान्यासा नैव कार्याः सदा शुभैः । नूतनायां
 तथा मुर्तीवपवा पर्ववासरे ॥

अथ ‘ भूशुद्ध्यादिप्रयोगाः ’ ‘ तत्रादौ भूशुद्धिः ’
 —आचमनम्—ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षर-
 मन्त्रस्य । प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् छन्दः ।
 आचमने विनियोगः—ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ
 नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वा-
 हा । ‘ हस्तप्रक्षालनम् ’—ॐ नमो भगवते रुद्राय । ‘ प्राणा-
 यामः ’ ॐ नमो भगवते रुद्राय ॐ नमो भगवते रुद्राय ।
 ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ ‘ सकल्पः ’—अथपूर्वोच्चारितपूर्व-
 गुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुति-
 स्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अशेषपापक्षयकामो धर्मार्थ-
 काममोक्षाणामन्यतमकामो वाऽहं श्रीअमुकदेवतापूजाह-
 त्वेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठाऽन्तर्मानृकावहिर्मानृकान्या-

श्रुताः । यऽईशं महतो महौस्तेन गृह्णामि त्वामहम्भवि
गृह्णामि त्वा महम् । २ ॥ इति भूयुद्धिः ॥

२८४. अथ 'भूतयुद्धिः' — (मूलाधारात्समुत्थाप्य कु-
ण्डलीं परदेवताम् । सुषुप्तमार्गमाश्रित्य ब्रह्मरन्ध्रगतां स्मरेत् ॥ जीवं ब्र-
ह्मणि संयोज्य हंसमन्त्रेण साधकः ।) ॥ ॐ हं सः सोऽहम् ॥ 'मा-
तृकोपसंहारः' — स च । 'क्ष' ल्यो — 'ह' कारे । 'ह' व्यः —
'स' कारे । 'स' व्यः — 'य' कारे । 'य' ल्यः — 'श' कारे ।
'श' ल्यो — 'व' कारे । (इत्यादि प्रकारेण अकारपर्यन्तं 'ल्यं'
भावयित्वा ॥ अकारः सहस्राम्बुजे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मानि 'लयम्' गत
इति भावयेत् ॥) तच्च — 'भावनम्' — ॐ 'क्ष' कारम् — 'ह'
कारे उपसंहरामि । ॐ 'ह' कारम् — 'स' कारे उप० । ॐ
'स' कारम् — 'य' कारे उप० । ॐ 'य' कारम् — 'श' कारे
उप० । ॐ 'श' कारम् — 'व' कारे उप० । ॐ 'व' कारम् —
'ल' कारे उप० । ॐ 'ल' कारम् — 'र' कारे उप० । ॐ
'र' कारम् — 'य' कारे उप० । ॐ 'य' कारम् — 'म' कारे
उप० । ॐ 'म' कारम् — 'भ' कारे उप० । ॐ 'भ' कारम्
— 'व' कारे उप० । ॐ 'व' कारम् — 'फ' कारे उप० । ॐ
'फ' कारम् — 'प' कारे उप० । ॐ 'प' कारम् — 'न' कारे
उप० । ॐ 'न' कारम् — 'ध' कारे उप० । ॐ 'ध' कारम्

—‘द’कारे उप० । ॐ ‘द’कारम्—‘थ’कारे उप० । ॐ
 ‘थ’कारम्—‘त’कारे उप० । ॐ ‘त’कारम्—‘ण’कारे
 उप० । ॐ ‘ण’कारम्—‘ढ’कारे उप० । ॐ ‘ढ’कारम्
 —‘ड’कारे उप० । ॐ ‘ड’कारम्—‘ठ’कारे उप० ।
 ॐ ‘ठ’कारम्—‘ट’कारे उप० । ॐ ‘ट’कारम्—‘अ’कारे
 उप० । ॐ ‘अ’कारम्—‘झ’कारे उप० । ॐ ‘झ’कारम्
 ‘ज’कारे उप० । ॐ ‘ज’कारम्—‘छ’कारे उप० । ॐ
 ‘छ’कारम्—‘च’कारे उप० । ॐ ‘च’कारम्—‘ड’कारे
 उप० । ॐ ‘ड’कारम्—‘घ’कारे उप० । ॐ ‘घ’कारम्
 ‘ग’कारे उप० । ॐ ‘ग’कारम्—‘ख’कारे उप० । ॐ
 ‘ख’कारम्—‘क’कारे उप० । ॐ ‘क’कारम्—‘अः’कारे
 उप० । ॐ ‘अः’कारम्—‘अं’कारे उप० । ॐ ‘अं’कारम्
 —‘औ’कारे उप० । ॐ ‘औ’कारम्—‘ओ’कारे उप० ।
 ॐ ‘ओ’कारम्—‘ऐ’कारे उप० । ॐ ‘ऐ’कारम्—‘ए’कारे
 उप० । ॐ ‘ए’कारम्—‘लृ’कारे उप० । ॐ ‘लृ’
 कारम्—‘लृ’कारे उप० । ॐ ‘लृ’कारम्—‘ऋ’कारे उप० ।
 ॐ ‘ऋ’कारम्—‘ॠ’कारे उप० । ॐ ‘ॠ’कारम्—‘ऊ’
 कारे उप० । ॐ ‘ऊ’कारम्—ॐ ‘उ’कारे उप० । ‘उ’कारम्
 —‘ई’कारे उप० । ॐ ‘ई’कारम्—‘इ’कारे उप० । ॐ
 ‘इ’कारम्—‘आ’कारे उप० । ॐ ‘आ’कारम्—‘अ’कारे

उप० । ॐ अकारः' (सहस्रद्वयानुजाकारे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि
गत इति भावयेत्) ॥ 'भूतापसंहारः'—(पादादिजानुपर्यन्तं
सुवज्रकम् ॥ लम्बीजात्र्यं स्वर्णवर्णं स्मरेदवनिमण्डलम् ॥
चन्द्रार्धनिभं पद्मद्वयाकृतिः । वै बीजयुक्तं श्वेतामं मै सोमं मण्डलं
नाभेर्द्वयपर्यन्तं त्रिकोणं स्वस्तिकासनम् । रं बीजेन युतं रक्तं ।
कमण्डलम् ॥ इदो भ्रूमध्यपर्यन्तं वृत्तं पद्मविन्दुलाम्बितम् । यं
धूम्रामं वायव्यं मण्डलं (नमस्तत्) स्मरेत् ॥ आग्रह्मरन्ध्रं धूम-
स्वच्छं मनोहरम् । हं बीजयुक्तमाकाशमण्डलं च विचिन्तयेत् ॥
भूतानि संचिन्त्य प्रत्येकं प्रविलापयेत् । मूर्ध्नि जले जलं वह्नी वह्निं वायौ
नमस्यमुम् ॥ विश्राप्य ॥ 'स्वमहङ्कारे' महत्तत्त्वेऽप्यहंकृतम् । महान्तं प्रकृ-
तौ मायामात्मनि प्रविलापयेत् ॥ शुद्धसच्चिन्मयो भूत्वा चिन्तयेत्पापपू-
षम् । वामकुक्षिस्थितं लुण्णमहुप्रमाणकम् ॥ विप्रहत्याशिरोयुक्तं कन-
कस्तेयमाहुकम् मदिरापानहृदयं गुरुतल्पकटीयुतम् ॥ तत्संयोगिपदद्वन्द्व-
मुपपातकरोमकम् । सङ्कचर्मधरं दुष्टमधोवक्रं च दुःसहम् ॥ वायुबीजं
स्मरन्वायुं सम्पूर्णं विशोषयेत् यथा—यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ,
यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, (इति षोडश, (१६) वारं
जपित्वा ॥ वह्निबीजं (स्मरन्नित्यं निर्दहेत्पापपूषम्) । रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
(इति चतुःषष्टि (६४) वारं
जपित्वा) ॥ वायुबीजेन (तद्रसां वह्निर्निष्कास्य यत्नतः) । यँ, यँ, यँ,

पै, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ,
 पै, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, (इति शक्ति-
 शद्वारं (३२) जपित्वा) ॥ सुधात्रीजेन (देहोत्पत्तं मस्मसंज्ञावपेत्सुधीः
 वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, (इति
 षोडश (१६) वारं जपित्वा) ॥ भूवीजेन (घनीकृत्य मस्म तत्कनकाण्डवत्)
 लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ,
 लँ, (इति षोडश (१६) वारं जपित्वा ॥ विशुद्धमृकुराकारं ब्रह्मरन्ध्रगतं
 स्मरेत्) ॥ आकाशादीनि भूतानि पुनरुत्पादयेत्ततः । अखण्डं
 ब्रह्म तस्मात्स्यात्प्रेरकः पुरुषस्तथा ॥ प्रकृतेर्महदाकारस्ततोऽहं
 त्रिगुणात्मकः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।
 आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अभ्यः पृथिवी ।
 पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः
 पुरुषः । स वा ऽएष पुरुषोऽन्नरसमयः । हँ सः सोऽहम् ।
 कुण्डली जीवमादाय परसङ्गात्सुधामयीम् । संस्थाप्य हृदया-
 म्भोजे मूलाधारगतं स्मरेत् ॥ इति भूतशुद्धिः ॥

अथ ' प्राणप्रतिष्ठाः ' अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ।
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि छंदांसि जग-
 त्सृष्टिः प्राणशक्तिर्देवता । आँ बीजम् । हीँ शक्तिः ।
 क्राँ कीलकम् । प्राणप्रतिष्ठापेन विनियोगः—ॐ ब्रह्म-

विष्णुमहेश्वरऋषिभ्यो नमः शिरसि । ऋग्यजुःसामञ्छ-
 न्दोभ्यो नमः मुखे । जगत्सृष्ट्यै प्राणशक्त्यै नमः—
 हृदये । ओम् बीजाय नमः लिङ्गे । ह्रीं शक्त्यै नमः
 पादयोः । क्रौं कीलकाय नमः सर्वाङ्गेषु । एवं न्यासंकृत्वा
 । ॐ अँ, कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, आँ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशा-
 त्मने अङ्गुष्ठाम्यां—नमः । ॐ ईँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ.
 इँ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मने तर्जनीभ्यां—नमः । ॐ
 उँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, ऊँ—त्वक्चक्षुश्रोत्राजिह्वाघ्राणात्मने
 मध्यमाभ्यां नमः । ॐ ऐँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ वा-
 क्पाणिपादपायूपस्थात्मने अनामिकाभ्यां नमः । ॐ औँ,
 पँ, फँ, बँ, मँ, मँ, औँ—वचनादानगतिविसर्गानन्दात्मने
 कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ औँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ,
 रँ, अः मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तज्ञानात्मने करतलकरपृष्ठा-
 भ्यां—नमः । एवं हृदयादि । (नामेरास्य पादान्तम् । 'औँ'
 इति) पाशबीजम् । (हृदयादारभ्य नाभ्यन्तं 'ह्रीँ' इति) शक्ति-
 बीजम् । (मस्तकादारभ्य रुदयान्तम् 'क्रौँ' इति) अङ्कुशबीजम्
 न्यसेत् ॥ अथ ' ध्यानम् ' रक्तास्मोधिस्थपोतोत्तसदरुणसरो-
 जाधिरूढा कराब्जैः पाशं कोदण्डमिश्रभूद्वमथ गुणमप्यङ्कशं
 पञ्चबाणान् । त्रिभ्राणासृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवशो-

रुहाद्या देवी वालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा
 नः ॥ शिरसि तथा हृदि करं दत्वा) ॥ ॐ आँ, ँहीँ, कौँ, यँ,
 रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, सः—सोऽहम् प्राणा इह प्राणाः
 ॐ आँ, ँहीँ, कौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, सः—
 जीव इह स्थितः । ॐ आँ, ँहीँ, कौँ, यँ, रँ, लँ, षँ, सँ,
 हँ, सः—सर्वेन्द्रियाणि बाहुमनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पा-
 णिपादपायूस्थानीहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्याहा । ॐ,
 ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ,
 ॐ, ॐ (इति मणवस्य पञ्चदशावृत्तीः (१९) कृत्वा) अनेन मम
 देहस्य पञ्चदशशंस्काराः सम्पद्यन्ताम् । (इत्युक्तवा पश्चात् ' ॐ
 नमो भगवते रुद्राय ' इति त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा ॥ यथा पर्वतधातूनां
 दोषान्दहति पावकः । एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दह्यते ॥) इति
 प्राणप्रतिष्ठा ॥

‘ अथान्तर्मातृकान्यासः ’ अस्य श्रीअन्तर्मातृकाम-
 न्त्रस्य । ब्रह्मा ऋषिः । मातृका सरस्वती देवता । गायत्री
 छन्दः । ह्रस्वो बीजानि । स्वराः शक्तयः । ‘ ह्रँ ’ कीलकं मातृ-
 कान्यासजपे विनियोगः अं ब्रह्मऋषये नमः आँ शिरसि
 । ई गायत्रीछन्दसे नमः ई वदने । उं मातृकासरस्व-
 तीदेवतायै नमः ऊं हृदये । एं हलेभ्यो बीजेभ्यो नमः

—ऐं गुह्ये । ओं स्वरशक्तिम्यो नमः । ओं पादयोः ।
 अं, क्षं—कीलकाय नमः—अः—सर्वाङ्गेषु । इति मातृ-
 काक्ष्यादिन्यासः ॥ ॐ अँ, कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, आम्—
 अङ्गुष्ठान्यां—नमः । ॐ ईँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, ईँ—
 तर्जनीन्यां—नमः । ॐ ऐँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, ऊँ—
 मध्यमाभ्यां नमः । ॐ एँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ—अना-
 मिकाभ्यां—नमः । ॐ ओँ, पँ, फँ, बँ, भँ, मँ, औँ—
 कनिष्ठिकाभ्यां—नमः । ॐ अँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ,
 अः करतलकरपृष्ठाभ्यां—नमः । एवं हृदयादि ॥ अथ
 ध्यानम् पञ्चशक्तिपिभिर्विभज्य मुखदोर्हृत्पद्मवक्षस्थलां
 भास्वन्मौलिनिचक्रचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम् । मुद्रामक्ष-
 गुणं सुधाढ्यकलशं विधां च हस्ताम्बुजैर्विभ्राणां विशदप्रभां
 त्रिनयनां धारदेवतानाश्रये । (ततो दक्षिणकनिष्ठिकायाः आद्यं
 पर्वारभ्य वामाङ्गुष्ठायपर्यपर्यन्तं षोडशसु पर्वसु षोडश स्वराभिव्यस्य
 वामतर्जनीमारभ्य दक्षिणतर्जन्मन्मङ्गुल्यङ्गेषु चतुरश्वदुरो वर्णान् क्रमेण-
 कादि सान्ताभिव्यस्याङ्गुष्ठयोः “हलौ” सर्वाङ्गुल्यङ्गेषु संकारं विन्यसेत्) ।
 यथा—ॐ अँ, आँ, ईँ, ईँ, उँ, ऊँ, ऋँ, ॠँ, एँ, ऐँ,
 ओ, औ, अं, अः । कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, । चँ, छँ, जँ, झँ,
 ञँ, । टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, । तँ थँ, दँ, धँ, नँ, । पँ, फँ, बँ, भँ,
 मँ, । यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, ळँ, क्षँ ॥ (इत्युक्त्वा पुनः

पूर्वोक्तं मातृकान्यासं कुर्यात्) ॥ ॐ अं, आं, इं, ईं, उं, ऊं, ऋं, ॠं, लृं, ॡं, एं, ऐ, ओ, औ, अं, अः—इति षोडशपत्रके—कण्ठे । ॐ कं, खं, गं, घं, ङं, चं, छं, जं, झं, ञं, टं, ठं—इति द्वादशपत्रके—हृदि । ॐ डं, ढं, णं, तं, थं, दं, धं, नं, पं, फं,—इति दशपत्रके—नाभौ । ॐ बं, मं, मं, यं, रं, लं—इति षट्पत्रके—लिङ्गे । ॐ वं, शं, षं, सँ,—इति चतुष्पत्रके—गुदे । ॐ हं, क्षं—द्विपत्रके—भुवोर्मध्ये ॥ ‘अथ ध्यानम्’—आधारे लिङ्गनाभौ प्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्धे चतुष्के । वासान्ते बालमध्ये ङ-फ-क-ठसहिते कण्ठदेशे स्वराणां हं, क्षं,—तत्त्वार्थयुक्तं सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि ॥ १ ॥ इति अन्तर्मातृकाः ॥

अथ ‘बहिर्मातृकाः’—ॐ अं नमः—केशान्ते । आं—नमः—मुखे । ॐ इं नमः—दक्षिणनेत्रे । ॐ ईं नमः—वामनेत्रे । ॐ उं नमः—दक्षिणकर्णे । ॐ ऊं नमः—वामकर्णे । ॐ ऋं नमः—दक्षिणनासापुटे । ॐ ॠं नमः—वामनासापुटे । ॐ लृं नमः—दक्षिणगण्डे । ॐ ॡं नमः—वामगण्डे । ॐ एं नमः—ऊर्ध्वोष्ठे । ॐ ऐं नमः—अधरोष्ठे । ॐ औ नमः—ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ । ॐ औ

नमः—अधोदन्तपक्षौ । ॐ अं नमः—मूर्ध्नि । ॐ
 नमः—आस्ये । ॐ कं नमः—दक्षिणबाहुमूले । ॐ
 नमः—दक्षिणकूर्परे । ॐ गं नमः—दक्षिणमणिग्रन्थे ।
 ॐ घं नमः—दक्षिणकराङ्गुलिमूले । ॐ ङं नमः—दक्षि-
 णकराङ्गुल्यग्रे । ॐ चं नमः—वामबाहुमूले । ॐ छं
 नमः—वामकूर्परे । ॐ जं नमः—वाममणिग्रन्थे । ॐ झं
 नमः—वामाङ्गुलिमूले । ॐ ञं नमः—वामकराङ्गुल्यग्रे ।
 ॐ टं नमः—दक्षिणपादमूले । ॐ ठं नमः—दक्षिणजा-
 नुनि । ॐ डं नमः—दक्षिणगुल्फे । ॐ ढं नमः—दक्षि-
 णपादाङ्गुलिमूले । ॐ णं नमः—दक्षिणपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ
 तं नमः—वामपादमूले । ॐ थं नमः—वामजानुनि । ॐ
 दं नमः—वामगुल्फे । ॐ धं नमः—वामपादाङ्गुलिमूले ।
 ॐ नं नमः—वामपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ पं नमः—दक्षिण-
 कुक्षौ । ॐ फं नमः—वामकुक्षौ । ॐ बं नमः—पृष्ठे । ॐ भं नमः—
 नाभौ । ॐ मं नमः—उदरे । ॐ अं नमः—अगात्मने नमः—हृदि । ॐ
 रं नमः—अस्तृगात्मने नमः—दक्षिणांसे । ॐ लं नमः—मांसात्मने नमः—
 ककुदि । ॐ वं नमः—मेद्गात्मने नमः—वामांसे । ॐ शं नमः—अस्थ्या-
 त्मने नमः—हृदयादि वामहस्ताग्रान्तम् । ॐ षं नमः—मज्जात्मने
 नमः—दक्षिणपादाग्रान्तम् । ॐ सं नमः—शुक्रात्मने नमः—हृद-
 यादि पादात्मने । ॐ हं नमः—आत्मशक्रयात्मने नमः—हृदयादि

जठरे । ॐ ह्रीं जीवात्मने नमः—नाभ्यादि हृदयान्तम् ।
 ॐ ह्रीं परमात्मने नमः—हृदयादि मस्तकान्तम् । ॐ छन्दः-
 पुरुषाय नमः शिरसि ॥ इति बहिर्मातृकाः ॥ ' अर्पणम्'—
 अनेन यथाशक्त्या कृतेन भुशुद्धिभूतशुद्धिप्राणपतिष्ठान्तर्मातृ-
 कावहिर्मातृकान्यासारव्यकर्मणा अमुक कर्माङ्गदेवतास्वरूपी
 परमेश्वर प्रीयतां न मम ॥ ॐ तस्तद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति
 भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकावहिर्मातृकाप्रयोगः ॥

महा न्यासः

अथ महा न्यास प्रयोगः—आचम्य प्राणानायम्य ।

सङ्कल्पः—अथ पूर्वो चरित एवं गुण विशेषण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुति स्मृति पुराणोक्त फल प्राप्त्यर्थं समुक्त कर्माङ्गत्वेन महान्यासान् करिष्ये ॥

प्रथमं छंदः पुरुष न्यासः—ॐ तिर्यक् विलाय चम-
सायोर्ध्ववृद्धनाय छंदः पुरुषाय नम इति शिरसि ॥ ॐ
गोतम भरद्वाजाभ्यां नम इति नेत्रयोः ॥ ॐ विश्वामित्र-
जमदग्निभ्या नम इति मंत्रा वृत्त्या श्रोत्रयोः ॥ ॐ वसिष्ठ
कश्यपाभ्यां नमः इति नासा पुटद्वयोः ॥ ॐ अन्नये नम
इति घ्रात्रि ॥ ॐ गायत्र्ये छंदसे नमः ॐ अन्नये नम इति
शिरसि ॥ ॐ उष्णिहे छंदसे नमः ॐ सवित्रे नमः इति
ग्रीवायां ॥ ॐ बृहत्यै छंदसे नम ॐ बृहस्पतये नमः
इत्यनूके अनुकः पृष्ठवंशः ॥ ॐ बृहद्रथंतराभ्यां नमः ॐ
धात्रा पृथिवीभ्यां नम इति दक्षिण बाहौ । एव मेव पुन-
र्धाम बाहौ ॥ ॐ त्रिष्टुभे छंदसे नमः ॐ इन्द्राय नम इति
मध्ये मध्य मुदरां ॥ ॐ जगत्यै छंदसे नमः ॐ आदित्याय नम

इति मंत्रावृत्या श्रोण्योः ॥ ॐ अति छंदसे नमः ॐ
 पतये नम इति लिङ्गे ॥ ॐ यज्ञायज्ञियाय छंदसे
 ॐ वैश्वानराय नम इति गुदे ॥ ॐ अनुष्टुभे
 नमः ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति मंत्रा वृत्या ऊर्वोः ॥
 ॐ पंचयै छंदसे नमः ॐ मरु द्भ्यो नम इति मंत्रा वृत्या
 जान्वोः ॥ ॐ द्विपदायै छंदसे नमः ॐ विष्णवे नमः इति
 मंत्रा वृत्या पादयोः ॥ ॐ विछंदसे नमः ॐ वायवे नम
 इति प्राणेषु प्राण वायोः संचार स्थानं नासिका प्राण
 शब्देनोच्यते ॥ ॐ न्यूना क्षराय छंदसे नमः ॐ अद्भ्यो
 नम इति हस्तद्वय विपर्यासेन मस्तकादि पादां तं सर्वांगेषु ॥
 इति सर्वानुक्रम सूत्र विहित छंदः पुरुष न्यासः ॥

मनोजुतिरिति मन्त्रस्य । आंगिरस बृहस्पतिर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
 विश्वेदेवा देवता । हृदय न्यासे जपे विनि योगः—मनो जुतिर्जुपता-
 माज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमं द-
 धातु ॥ विश्वे देवास्त इह मादयन्तामोऽ—प्रतिष्ठ । १ ॥
 ॐ हृदयाय नमः ॥ अग्नौ ध्याग्निरिति मन्त्रस्य । बुधमग्निष्ठिरा ऋषिः ।
 त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निदेवता । शिरोन्यासे विनियोगः—अवोध्यग्निः
 समिधा जनानां प्रति घेनुभिवायतीमुषासम् । यद्वा इय प्रव-
 याम् जिह्वाः प्र भानयः सिस्रते नाकमर्च । २ ॥ ॐ

शिरसे स्वाहा ॥ मूढानमिति मन्त्रस्य । मग्धाजः ऋषिः । त्रिष्टुप्
 छन्दः । वैश्वानरो देवता । शिखान्यासे विनियोगः—ॐ मूर्धानं
 दिवोऽअरतिं पृथिव्यां वैश्वानरस्मृतऽआ जातमग्निम् । कविः
 सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । ३ ॥
 ॐ शिखायै वषट् ॥ मर्माणित इति मन्त्रस्य । अप्रतिरश् ऋषिः
 त्रिष्टुप् छन्दः । मर्माणि देवता । कवच न्यासे विनियोगः—
 ॐ मर्माणि ते वर्षणा छादयामि सोमस्त्वा राजा मृते ना नु
 वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा
 मदन्तु । ४ ॥ ॐ कवचाय हुम् ॥ विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य । वि-
 श्वकर्मा भौवनः ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वकर्मा देवता । नेत्रन्यासे
 विनियोगः— ॐ विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतोमुखो विश्वतो बाहु-
 र्त विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धर्मति सं पतत्रै द्यावा भूमी
 जनयन्देव एकः । ५ ॥ ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ मानस्तोक इति
 मन्त्रस्य । परमेष्ठीऋषिः । जगती छन्दः । एकरुद्रो देवता । अस्त्रन्यासे
 विनियोगः— ॐ मानस्तोके तर्नये मा न आयुषि मा नो
 गोषु मा नोऽअश्वेषु रीरिपः । मा नो घोरान् रुद्र भामिनो व-
 धीर्हविष्मन्तः सद्मित्वां हवामहे । ६ ॥ ॐ अस्त्राय फट् ॥
 याते रुद्र इति मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । एक रुद्रो
 देवता । शिखान्यासे विनियोगः— ॐ या ते रुद्र शिखा तनूर
 घोरपापकाशिनी । तया नस्तन्वा शंतमया गिरिशन्ताभि-

चाकिशीहि । १ ॥ ॐ शिखायां ॥ अस्मिन्महनि इति

परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । बहवो रुद्रो देवता । शिखे
विनियोगः— ॐ अस्मिन्महत्त्युर्णवेन्तरिक्षे अवां अर्धि ।

सहस्रयोजनेवधन्वानितर्मासि । २ ॥ ॐ शिरसि ॥

ते तिमंत्रस्य । परमेष्ठो ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः । बहवो रुद्रो देवता ।
न्यासे विनियोगः—असङ्ख्यातासहस्राणि

स्याम् ॥ तेषां सहस्रयोजनेवधन्वा नितर्मासि । ३ ॥

ललाटे ॥ त्र्यम्बकमित्यनयोः क्रमेण वसिष्ठप्रजापती ऋषिः । अनुष्टुप्
छन्दः । रुद्रो देवता । नेत्रन्यासे विनियोगः— ॐ त्र्यम्बकं त्र्य-

जामहे सुगन्धिर्मुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनामृत्यो-
र्मुक्षीयमामृतात् ॥ त्र्यम्बकं त्र्यजामहे सुगन्धिर्मुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनादितोर्मुक्षीय मामुतः । ४ ॥ ॐ नेत्रा-
भ्यां ॥ मानस्तोके इति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । जगती छन्दः । एक रुद्रो

देवता । नासिकाभ्यासे विनियोगः—मानस्तोके तनयेमान् आ-
युषिमानो गोषुमानो अश्वेषुरीरियइ । मानो वीराघ्रुद्रभाभिर्नो
घेधीह विष्मन्तुसदं मित्राहवामहे । ५ ॥ ॐ नासिकायां ॥

अवतत्येति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । एक रुद्रो देवता ।
मुखन्यासे विनियोगः— ॐ अवतत्यु घनुष्टसहस्राक्षशतेषुधे ।

निशीर्ष्यश छयानाम्मुखा शिवोर्नः सु मनीभव । ६ ॥
ॐ मुखे ॥ नीलप्रवि इति द्वयोः । परमेष्ठी ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः ।

हवी रुद्रा देवता । कंठन्यासे विनियोगः—ॐ नीलंग्घ्रीवाऽ
 क्षातिकण्ठा दिवदरुद्राऽऽपदिश्रताऽ । तेषां स हस्रयोजने
 वधन्वानितन्मसि । ७ ॥ ॐ नीलंग्घ्रीवाः शिति कंठः
 शर्वा अधःसमाचराः ॥ तेषां स हस्रयोजने वधन्वानितन्मसि
 । ८ ॥ कंठे ॥ नमस्त आयुषायेति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । अनु-
 ष्टुप् छंदः एको रुद्रो देवता । प्रकोटन्यासे विनियोगः—ॐ
 नमस्तेऽआयुषायानाततायधुष्णवे । उभाभ्यां मुतते नमो
 बाहुभ्यान्तवधन्वने । ९ ॥ ॐ प्रकोटयोः ॥ मणिबंधा-
 दूर्ध्वकूर्परादधो भागः प्रकोटः ॥ येतीर्थानीति मंत्रस्य । परमेष्ठी
 ऋषिः । अनुष्टुप् छंदः । बह्वोरुद्रा देवता । हस्तन्यासे विनियोगः—
 ॐ येतीर्था निष्प्रचरन्ति सूकार्हस्तानिपङ्क्तिर्वा । तेषां स
 सहस्रयोजने वधन्वो नितन्मसि ॥ १० ॥ ॐ हस्तयोः ॥
 नमोनङ्किरिकेभ्य इति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । सामोष्णिक्, यजु-
 ष्णिक्, जगती छंदांसि बहवो रुद्रा देवता । हृदयन्यासे विनियोगः—
 ॐ नमोऽयः किरिकेभ्यो देवानाहृदयेभ्यो नमो विचित्र-
 दकेभ्यो नमो विशिणत्केभ्यो नमःऽआनिर्हतेभ्यः । ११ ॥
 ॐ हृदये ॥ नमो हिरण्यबाहवस्त्वस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्रेकादशा-
 क्षराणां यजुस्त्रिष्टुप् अष्टाक्षराणां यजुरनुष्टुप् दशाक्षरस्य यजुः पंक्तिः ।
 हिरण्यबाह्वाद्यां मंत्रवर्णा वगना उपयनो नमस्तारा बहवो रुद्रा देवता ।
 नामिन्यासे विनियोगः—ॐ नमो हिरण्य बाहवे सेनाभ्येदिशाञ्च

पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यश्च पञ्चनाम्पतये
 नमः । शृण्विष्वराय त्विषीमते पथीनाम्पतये नमो
 हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानाम्पतये नमः । १२ ॥ ॐ
 इमा रुद्रायेति मंत्रस्य । कुरुत ऋषिः । जगती छंदः । एक, रुद्रो, दे-
 वता न्यासे विनियोगः—ॐ इमा रुद्राय तव संकपर्दिने क्षयद्वी-
 रायप्प्रभरापहेमतीः ॥ यथाशमसं द्विपदेचतुर्द्विपदे विश्वम्पु-
 ष्ठं ग्रामेऽभस्मिन्मन्त्रातुस्म । १३ ॥ ॐ गुह्ये ॥ मानोमहान्मिति
 मंत्रस्य कुरुत ऋषिः । जगती छंदः । एक रुद्रो देवता । उक्तं न्यासे
 विनियोगः—मानो महान्तं मुतमानोऽभस्म कस्माऽऽभस्मन्तं
 मुतमानोऽभस्मन्तम् ॥ मानो बधीऽपिनरम्भोत मातरम्मान-
 प्रियास्तन्तो रुद्रगीरिपट । १४ ॥ ॐ उर्वोः ॥ एते इति जातु-
 मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । सामपंक्तिर्युजुवेगशी छंदांसि । रुद्रो देवता ।
 जातुन्यासे विनियोगः—ॐ एते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्भिकया
 सं जुपस्व स्वाहै पते रुद्र भाग अस्तुस्ते पशुः । १५ ॥ ॐ
 जान्वोः ॥ अवरुद्रमिति मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । पंक्तिश्छंदः । रुद्रो
 देवता । जान्वान्यासे विनियोगः—ॐ अवरुद्रमदीमुह्यवेदेवं त्वम्ब-
 कम् ॥ यथानोक्तस्थसंस्करवर्थाः श्रेयमस्करवर्था नो व्यवसा-
 ययात् । १६ ॥ ॐ जंघयोः । जातु गुरुयो रंतरालं जंघा ॥ अथ-
 वीचदिति मंत्रस्य । परमेशो ऋषिः । पंक्तिश्छंदाः । एक रुद्रो देवता ।
 कवच न्यासे विनियोगः—ॐ अक्षयवोचदधिवक्तव्यमथ मोदैव्योभि-

विष्मंधः इति शिखाद्यस्तातो विष्मंध सहित एकोन मंत्राति विधौ

अथ दशाक्षर मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । विराट् छंदः ।
 देवता । न्यासे विनियोगः—ॐ नमो मूर्धनि । ॐ नं नमः
 खायां ॐ मों नमो ललाटे । ॐ मं नमो मुखे । ॐ गं
 कंठे । ॐ वं नमः हृदये । ॐ ते नमः दक्षिणहस्ते । ॐ
 नमः वाम हस्ते । ॐ द्रां नमः नाभौ । ॐ यं नमः पादयोः ॥
 इति दशाक्षर मंत्र न्यासस्तृतीयः ॥ ततः संपुटारुणः सच मुद्रिता
 जलिना प्राच्यादि दिक्षुवक्ष्यमाण मंत्रैः कार्यः ॥ तद्यथा त्रातार मित्रस्य ।
 गर्भ ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—
 ॐ त्रातार मिन्द्रं मि तार मिन्द्रं हवे हवे सुहव ह रर
 मिन्द्रम् । ह्यामि शक्रं पुरुहूत मिन्द्रं स्वस्ति नो मधवो
 धात्विन्द्रः ॥ १ ॥ ॐ प्राच्यां ॥ त्वन्नो अग्ने इति मंत्रस्य । हिर
 ण्यस्तुप अंगिरस ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अग्निदेवता । संपुटी० आग्नेयां—
 ॐ त्वनोऽअग्ने तव देव पायुभिर्मधोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य
 त्राता लोकस्य तनये गवा म स्य निःमेष ह रक्ष माण स्तव
 वृते ॥ २ ॥ ॐ आग्नेयां ॥ सुगन्तु पंथापित्यस्य प्रजापतिऋषिः ।
 त्रिष्टुप् छंदः । वैवस्वतोदेवता । संपुटीकरणे विनियोगः—सुगन्तुपंथाप्रदि
 शंनुहिज्योतिष्येह्यजरनआयुः । अपैतुमृत्युरमृतंमआगाद्वै
 वस्वतो नो अभयं कृणोतु ॥ ३ ॥ दक्षिणस्यां ॥ ३ ॥ ॐ असु
 न्वंतमिति मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । निर्ऋतिदेवता

संपुटीकरणे विनियोगः—ॐ असुन्वन्त मयजमानमिच्छ स्तेनस्ये
 त्यामन्विहि तस्करस्य । अन्यमस्मदिच्छ सा तंऽइत्या नमो
 देवि निर्ऋते तुम्यमस्तु ॥४॥ ॐ इति नैर्ऋत्यां ॥४॥ तत्त्वा याविति
 मंत्रस्य । शुनः शेष ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । वरुणो देवता । संपुटी करणे
 विनियोगः—ॐ तत्त्वा यामि बर्द्धना बर्द्धमान स्तदाशास्ते
 यजमानो हविर्भिः । अर्हद्भमानो वरुणेह बोध्युरुशःसमान
 आयुःप्रमोषीः ॥५॥ ॐ इति पश्चिमायां ॥५॥ आनोनि युद्धिरित्यस्य ।
 वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । वायुदेवता । ॐ संपुटी करणे विनियोगः—
 ॐ आनो निःपुटिः श्रुतिनी भिरध्वरः संहस्त्रिणीभिरु पया-
 हि यज्ञम् ॥ वायोऽ अस्मिन्त्सर्वने मादयस्व धूमं पात त्व-
 स्तिभि सदा नः ॥६॥ ॐ इति वायव्यां ॥६॥ ॐ वयः सोमेत्यस्य ।
 मधुक् ऋषिः । यायत्री छंदः । सोमो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—
 ॐ वयः सोम व्रते तव मनस्तनू पुविर्भ्रतः ॥ प्रजावन्तः
 सचेमहि ॥७॥ ॐ इति उत्तर स्यां ॥७॥ तमीशान मित्यस्य । गौतम
 ऋषिः । जगती छंदः । इशानो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—
 ॐ तमीशानं जगतस्त स्युष्यसर्ति धियंजिन्वमर्वसे ह मह
 वयम् । पूषा नो यथा वेद सामसं दृघे रक्षिता पायुरदब्धः
 स्वस्तये ॥८॥ ॐ इत्यै शान्यां ॥८॥ ॐ अस्मे रुद्रा इति मंत्रस्य ।
 प्रगाय ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । रुद्रादेवता । संपुटी करणे विनियोगः—
 ॐ अस्मे रुद्रामेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये सरंहूतो सजोषाः ॥

यः शतं सते स्तुवते धार्मि पुञ्ज इन्द्र ज्येष्ठा अस्माँ ऽर्चन्तु
 देवाः ॥ ९ ॥ ॐ ऊर्ध्वायां ॥ ९ ॥ स्योना पृथिवीति मंत्रस्य । मेधा
 तिथि ऋषिः । गायत्री छंदः । अनंतो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—
 ॐ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छानः शर्म
 सप्रथाः ॥ १० ॥ इत्यधः ॥ १० ॥ पुन स्वातार मिद्रिः ॥ ११ ॥
 भिमैत्रैर्ऋष्यादिस्मरण पूर्वकं दिग्वि दिक्षु इन्द्राय नम इत्येव, मि-
 द्रादीन्प्रणमेत् इतिसंपुटाख्यश्चतुर्थः—जजाग्रत्स्तिपद
 संकल्पऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । मनोदेवता । हृदयन्यासे विनियोगः—ॐ यज्जा-
 ग्रतेतिपट्क्रुचांते हृदयाय नम इति मुष्टी विनिर्गतांगुष्टौ संयुक्तौ
 कृत्वा हृदये न्यसेत् ॥ ११ ॥ सहस्रशीर्षेतिषोडशर्षस्य पुरुषसूक्तस्य नारायण
 ऋषिः । आद्यानां पंचदशानां अनुष्टुप्पद्यतेनयज्ञमित्यस्य त्रिष्टुप्पद्यगद्दीर्घपुरुषो
 देवता । शिरोन्यासे विः—ॐ सहस्रशीर्षा इतिषोडशक्रुचांते शिरसे
 स्वाहेतिमुष्टी निर्गतांगुष्टौ संयुक्तौ न्यस्ततर्जनी कौकृत्वा शिरसि
 न्यसेत् ॥ १२ ॥ अद्म्यः संभृत इति पट्क्रुचस्योत्तर नारायणस्य नारायणपुरुष
 ऋषिः । आद्यानां तिमृणा त्रिष्टुप्पद्यतुर्थं पंचमयोर अनुष्टुप्पद्यस्य त्रिष्टुप्पद्यदि-
 त्यो देवता । शिखान्यासे विः—ॐ अद्म्यः संभृत इतिपट्क्रुचांते शिखायै
 यपट् इतिमुष्टिपुटौ करौ कृत्वा ऽंगुष्ठावधः कृत्वाग्रे कनिष्ठे
 चोर्ध्वतः कृत्वा शिखायान्यसेत् ॥ १३ ॥ आशुः शिशान इति
 द्वादशानां अप्रतिरथ ऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । इंद्रो देवता । कवचन्यासे वि०—
 ॐ आशुः शिशान इति द्वादशक्रुचांते कवचाय हुम् इत्यं

गुप्तौ प्रसक्ततर्जन्यौ च त्रिकोण वत्कृत्वा मूर्ध्नी पश्चान्मुखं
कृत्वो भयपार्श्वतः करौ हृदतं नयन् कवचं न्यसेत् ॥ ४ ॥
विभ्राडित्यस्य सौर्यशक्तिः जगतीछन्दः । सूर्योदेवता उदुत्पमितिप्रस्कण्वशक्तिः
गायत्रीछन्दः सूर्योदेवता येनापावकेत्यस्य प्रस्कण्वशक्तिः गायत्रीछन्दः सूर्यो-
देवता देव्यावध्वर्यैइत्यस्य प्रस्कण्वशक्तिः गायत्रीछन्दः सूर्योदेवता तंप्रत्न-
थेत्यस्य अवत्सारः कश्यपशक्तिः जगतीछन्दः सूर्योदेवता अयंवेनइत्यस्य
वेनशक्तिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्योदेवता चित्रं देवानामित्यस्य कुत्सागिरस-
शक्तिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्योदेवता आनइत्यस्य अगस्त्यशक्तिः त्रिष्टुप्छन्दः
सूर्योदेवता यदधेत्यस्य श्रुतकक्षसुकसावृषी गायत्रीछन्दः सूर्योदेवता तर-
णेत्यस्य प्रस्कण्वशक्तिः गायत्रीछन्दः सूर्योदेवता तत्सूर्यस्येत्यस्य कुत्सश-
क्तिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्योदेवता तन्मित्रस्येत्यस्य कुत्सशक्तिः त्रिष्टुप्छन्दः सू-
र्योदेवता यमहानित्यस्य जमदग्निशक्तिः बृहतीछन्दः सूर्योदेवता बृहस्प-
त्यस्य जमदग्निशक्तिः सतोबृहतीछन्दः सूर्योदेवता आयंतइत्यस्य वृ मेधशक्तिः
बृहतीछन्दः सूर्योदेवता अद्यादेवा इत्यस्य कुत्सशक्तिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्योदेव-
ता आचुष्णेनेत्यस्य हिरण्यस्तूपआगिरसशक्तिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्योदेवता
सर्वासानेत्रन्यासेविनियोगः — ॐ विभ्राट् बृहत्पिबत्विति सप्तदं-
शकृत्वातेनेत्रत्रयायवौषट् इति नेत्रोन्मुखं हस्तं कृत्वा प्रसक्त
मंगुष्ठं कनिष्ठिकां च कृत्वा मध्यमां किंचित्प्रसार्य इतरां-
गुली नमयन् नेत्रेपुन्यसेत् ॥ ५ ॥ नमस्त इत्यादि षोडशर्चस्य
शतरुद्रियस्य परमेष्ठीशक्तिः नमस्त इत्यस्य गायत्री जातइतितिसृणां
अनुष्टुप्अध्यवोचदिति त्रयाणांपंक्तिः नमोस्तिवाति सप्तानां अनुष्टुप्
मानोमहांत मितिद्वयोः कुत्सः जगती० सर्वासां एक रुद्रो देवता अस्त्र

न्यासे विनियोगः—ॐ नमस्ते० हवामहे इतिषोडशश्रृचाते
 किञ्चित्तर्जनीं प्रसार्यमध्यमांगुष्ठयोगेन अस्त्राय फडित्यस्त्रं
 इति बृहत्पङ्कगः पञ्चमः ॥ एव मात्मानि संपुटादिनारौद्रीइति
 करणं ॥ ग्रह यक्ष गंधर्व राक्षस भूत प्रेत पिशाच शाकनी
 डाकनी तस्करा द्युपद्रवाः सर्वे तेज्वलंतम् रक्षन्तु
 पश्यन्तीमाम् रक्षन्तु इति महान्यासः ॥ समाप्तः ॥

अथ पंचवक्रपूजा प्रारंभः

अथपूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ
ममाऽत्मनःश्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अक्षेपपापक्षयका-
मो धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतमकामो वाऽहंश्रीं पंचवक्रपूजन
पूर्वकंरुद्रैकादशिन्या अभिषे काख्यं कर्म करिष्ये ॥ अथावाहनं
स्वर्ललाटेज्योतिरूपं, शिवं ध्यात्वा नमःशंभवायेति मंत्रेण, शिवं-
सपरिवारं आवाहयामी त्युच्चार्य श्वेतपर्वतमस्तकारसूर्यमंडलात्
हृत्कम लाक्षादीपात् दीपात्तर मिधनिर्गतं यहन्नासिका
पुटेनां जलिस्थ पुष्पेष्वागतं देवं विभाव्य शिवसपरिवार इ-
हागच्छेहतिष्ठत्यावाहयेत्॥ततो देव मूर्द्ध्नि दशाक्षर न्यासः—ॐ
नमः ॐ ननमः ॐ मोनमः ॐ भनमः ॐ गनमः ॐ वनमः
ॐ तनमः ॐ रनमः ॐ द्रानमः ॐ यनमः ॥ ॐ सद्यो-
जातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वैनमोनमः ॥ भवे भवे नाति
भवे भवस्त्वमां भवोद्भवायनमः इति दशाक्षर न्यासः ॥ ततः
सद्योजात मित्यादि पंचब्रह्ममंत्रैः देवस्य पंचवक्रेषु न्यासः ।
सद्योजात मिति ॐ पश्चिमवक्त्रे ॥ वामदेवायनमो ज्येष्ठाय
नमः श्रेष्ठायनमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरुणा

यनमो वलविकरणायनमो वलायनमो वलप्रमथनाय नमः
 सर्वभूतदमनायनमो मनोन्मनायनमइत्युत्तरवक्त्रे । ॐ अघोरे-
 भ्योय घोरेभ्योघोरघोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वशैर्भ्यो नमस्ते
 अस्तुरुद्ररूपेभ्यः इतिदक्षिणवक्त्रे । ॐ तत्पुरुषाय विद्महे-
 महादेवाय धीमहि तन्नोरुद्रः प्रचोदयादिति पूर्ववक्त्रे । ॐ
 ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्म-
 णोधिपतिर्ब्रह्माशियोमेअस्तु सदाशिवोमिति ऊर्ध्ववक्त्रे ॥ ततो-
 रुद्रपीठा दक्षिणतः पश्चिमतोवा कुशास्तरणं । तदुपरि-
 श्वेतकंबलास्तरणं । ऊर्ध्वकेशीतिमंत्रेण शिखाग्रंधिकरणं ।
 सहस्राणिसहस्रशइतिभूमिप्रार्थ्य । पृथ्वीत्वमेति मंत्रेण आस-
 ने उपविश्य । भस्मत्रिपुंड्र रुद्राक्षमालांच धृत्वा । स्ववामभागे
 शुद्धोदककलशं संस्थाप्य । स्वदक्षिणभागे घंटादिपूजोपकर-
 णानि स्वपुरतः गंधादिपात्राणि । घृतदीपिंदक्षिणेवा मेतैलदी-
 पंच स्थापयेत् आचम्य प्राणानायम्य देशकालौसंकीर्त्य अमु-
 करुद्रकर्मणि महारुद्रपूजांकरिष्ये इतिसंकल्प्य आदौशरी
 शुष्यर्थं लभंत्रेण पङ्गन्यासान्कुर्यात्—ॐ नमोभगवते
 रुद्रायेति हृदयाय नमः १ ॐ नमोभ यशिरसेस्वाहा ५
 ॐ नमोभ० यशिस्रवायैवपट् ३ ॐ नमोभ० यकवचायहुं ४
 ॐ नमोभ० यनेत्रत्रयायवौपट् २ ॐ नमोभ यअस्त्रायफट्

नमः ॐ वायवे नमः नासापुटस्थ प्राणेषु ॐ
 छंदसे नमः ॐ अद्भ्यो नम इति हस्तद्वयविपर्यासेन मस्त-
 कादिपादांतं सर्वांगेषु इति सर्वानुक्रम सूत्रविहितछंदः
 पुरुषन्यासान् कृत्वा पूजा मारभेत् पुष्पांजलिगृहीत्वा शुद्ध-
 स्फटिक संकाशमित्यादि न्यासांगदैत्रं ध्यायेत् नमः शंभवा-
 येत्यस्य परमेष्ठीऋषिः सप्ताक्षराणां यजुष्यणिक्छंदः षडक्ष-
 राणां यजुर्गोथीछंदः नमः शंभवादयो मंत्रवर्णगता अन्य-
 तर्तो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता पूजने विनियोगः
 (शुद्धस्फटिकसंकाशं जटामुकुट मंडितं ॥ वरदा भयहस्तं
 च सर्वकाम फलप्रदं) ॐ नमः शंभवायेत्या वाहनमासनं
 च ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरेण पाद्यं मर्ह्यं च ॐ
 नमः शंभवायेति आचमनीयं ततः स्नानपीठे देवमुपवेश्य
 पंचामृतमंत्रैः पृथक् पृथक् स्नपयेत्—पयः पृथिव्यामिति
 पयसा १ दधिक्राव्णे त्रिदक्षा घृतं पिमिक्ष इति घृतेन मधु-
 धाता इति मधुना अपाठंरसमिति शर्करया देवस्य त्वा
 आपोहिष्ठेति त्रिभिश्चवारिणा ततो गंधोदकेन प्रणयन्वितैः
 न्यासमंत्रैः मानस्तोक इति नमः शंभवायेत्यनेन च देवस्य
 स्नपनं जाते रुद्रशिवातनूर घोरा. १ अस्मिन्महत्यर्णवेः २
 असंख्या तासहस्राणि. ३ त्र्यंबकं यजामहे. ४ त्र्यंबकं

यजामहे. ५ मानस्तोके. ६ अवत्यधनु. नीलग्रीवाः शिति-
 कंठादिवरुद्रा. ८ नीलग्रीवाः शितिकंठाः शर्वाः ९ नमस्त
 आयुधाया. १० येतीर्यानि. ११ नमोवः किरिकेभ्य. १२
 नमो हिरण्यवाहवे. १३ इमारुद्राय. १४ मानो महान्तं १५
 एषतेरुद्र भागः १६ अवरुद्रमदी. १७ अध्यधीचत्. १८
 नमोबिल्मिने. १९ नमोस्तु नीलग्रीवाय. २० प्रमुंचधन्व. २१,
 यएतार्यतश्च २२ ॐ नमोभगवते रुद्राय २३ मानस्तोके. २४
 नमः शंभवाय २५ इति स्नपनमंत्राः ततो नमः शंभवायेति
 आचमनं कौपीनदानं सिंहासनोपवेशनानि अंगप्रोक्षणार्थ-
 धासः कौपीनं स्नानं पीठात्पूर्वं पूजितपीठे देवस्य स्थापनं
 ३ ततः आवाहनादिमुद्रा प्रदर्शनं आवाहनं १ स्थापनं २
 सनिधानं ३ संनिरोधनं ४ ॐ हृदयाय नमः ॐ नं शिरसे-
 स्वाहा ॐ मौशिखायैवपद् ॐ रुं कवचायहु ॐ द्रानेव्रत्र-
 यायव्रीषट् ॐ यं अस्त्रायफट् इति पुष्पेण ६ दर्भाकुरेण
 वा स्पृशेदिति देवेषडंगन्यासे कृते संकलीकरणं ५ ततः
 अवगुठनं ६ अमृतीकरणं ७ परमीकरणं ८ नमःशंभवायेति
 वस्त्रोपवस्त्रं यज्ञोपवीतं भूषणानितेनैव कनिष्ठिकया गंधा-
 क्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि च नमः शंभवायेति फलतांबूलद-
 क्षिणानरिज्जनं पुष्पाञ्जलिदानानि दशाक्षरं मंत्रेण नमस्कारः

ततः शुक्लतन्दुलैः पञ्चवक्त्रपूजनं सद्योजातोव्यभि. मीतेत्यस्य
 जमदग्निरूपिः त्रिष्टुप्छंदः सद्योजातो देवता पश्चिम वक्त्रपू-
 जने वि. सद्योजातोव्यमिमीत० ॐ भूर्भुवः स्वः सद्यो-
 जाताय पश्चिमवक्त्राय नमः गंधादिभिः पूजयेत् १ ततः
 वाममद्येत्यस्य भरद्वाजरूपिः त्रिष्टुप्छंदः वामदेवो देवता
 उत्तर वक्त्रपू. वि. गः ॐ वाममद्य० वामदेवायोत्तरवक्त्राय
 नमः गंधादिभिः पूजयेत् २ यातेरुद्र शिवाइत्यस्य पर-
 मेष्ठीरूपिः अनुष्टुप्छंदः अघोरोदेवता दक्षिणवक्त्रपू० गः ॐ
 यातेरुद्रशिवातनूरघोरा० ॐ अघोराय दक्षिणवक्त्राय नमः गंधा-
 दिभिः पूजयेत् ३ यत्पुरुषमित्यस्य नारायणरूपिः अनुष्टुप्-
 छंदः पुरुषोदेवता पूर्ववक्त्रपू. गः ॐ यत्पुरुषं. ते ॐ तत्पुरु-
 षाय पूर्ववक्त्राय नमः गंधादिभिः पूजयेत् ४ तमीशानमित्यस्य
 गौतमरूपिः जगतीछंदः इशानोदेवता ऊर्ध्ववक्त्र पूजने वि०
 गः ॐ तमीशानं० ॐ भूर्भुवः स्वः ईशानायोर्ध्ववक्त्राय नमः
 गंधादिभिः पूजयेत् ५ इति पञ्चवक्त्रपूजा ततो देव वाम
 भागे पार्वती पूजनं ॐ भगवत्यै उमादेव्यै नमः १ ॐ
 शंकरप्रियायै नमः २ ॐ पार्वत्यै० ३ ॐ गौर्यै० ४ ॐ
 काल्यै० ५ ॐ कालिदेव्यै० ६ ॐ कोट्यै० ७ ॐ विश्वधा-
 रिण्यै० ८ ॐ गंगादेव्यै० ९ ॐ ह्रीं नमः १ ॐ ह्रीं नमः

११ इति संपूज्य अथैकादश रुद्र पूजनं ॐ अघोराय० १
 ॐ पशुपतये० २ ॐ शर्वाय० ३ ॐ त्रिरुपाक्षाय० ४ ॐ
 विश्वरूपिणे० ५ ॐ त्र्यम्बकाय० ६ ॐ कपर्दिने० ७ ॐ
 भैरवाय० ८ ॐ शलपाणये० ९ ॐ ईशानाय० १० ॐ
 महेश्वराय० ११ इत्येकादशरुद्रार्चनं.

अथद्वितीयः प्रकारः अन्येतु सद्योजातादिभिः
 पंचब्रह्ममंत्रैः पंचवक्रपूजनमिच्छन्ति तन्मते त्विथं प्रयोगः
 तद्यथा सद्योजातमिति मंत्रस्य जमदग्नि ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः
 ब्रह्मादेवता पश्चिमवक्र पूजने विनियोगः ॐ सद्योजातं-
 प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमो नमः भवे भवेनाति भवे-
 भवस्व मांभवोद्भवाय नमः अथ ध्यानं—प्रालेषामलबिंदु-
 कुंदधवलं गोक्षीरफेनप्रभं भस्माम्यंगमनंगदेहदमनं ज्वा-
 लावतीलोचनं ॥ ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्गणैस्तुतिपरह्यभ्यर्चितं योगिभि-
 र्यदेहं सकलं कलंकरहितं स्थणोर्मुखे पश्चिमं हंसवाहनाय
 शुभ्रवर्णाय पश्चिमवक्राय पृथ्वीतत्त्वाय सृष्टिरूपात्मने ब्रह्मणे
 नमः ॐ ह्रीं धनुर्गणमुद्राप्रदर्शनं ततः पूजयेत् श्रीमहा-

१ ॥ एतस्य मध्यमाग्रतुं तर्जन्यग्रे नियोजयेत् ॥

॥ अनामिकाय् कनिष्ठिकां तस्याङ्गुष्ठेन षोडशेत् ॥

॥ दर्शये दक्षिणास्कंदे धनुर्मुद्रेयमीरितेति ॥

॥ दक्षिणमुष्टिस्य तर्जन्या दीर्घया बाणमुद्रिकेति ॥

रुद्राय सांगाय सपरिवाराय पश्चिमवक्त्राय नमः श्वेतचंदनं
 समर्पयामि श्वेताक्षतान्स० श्वेतपुष्पंस० कर्पूर धूपंस० धृत
 दीपंस० पायसनैवेद्यंस० कर्पूर नीरांजनं पूगीफलतांबूलः
 दक्षिणां० अथकलापूजनं—ॐ ऋध्यै नमः १ ॐ सिध्यै
 २ ॐ धृत्यै नमः ३ ॐ लक्ष्म्यै नमः ४ ॐ मेधायै नमः
 ५ ॐ कांत्यै नमः ६ ॐ स्वधायै नमः ७ ॐ प्रभायै नमः
 ८ ॐ नमो भगवते महारुद्राय श्वेतवर्णाय हंसवाहनाय
 पश्चिमवक्त्राय पृथ्वीतत्वाय अष्टकलात्मने नम इति संपूज्य ॥
 ऋद्धिः सिद्धिर्धृतिर्लक्ष्मीर्मेधांकांतिः स्वधाप्रभा ॥ सद्योजातक-
 लाद्येताभष्टौ च परिकीर्तिताः श्वेताक्षतैः श्वेतपुष्पैः पूजये-
 द्यंसवाहनं सिध्यंतिसर्वकार्याणि प्राप्यते च न संशयः ॥ शुभ्रं त्रि-
 लोचनं नान्ना सद्योजातां शिवप्रदं ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं वंदे हंप-
 श्विमं मुखं श्रीमं हारुद्राय सांगाय सपरिवाराय पश्चिमवक्त्राय-
 नमः इति प्रणमेत् अथोत्तरवक्त्रपूजा वामदेवायेति भरद्वाज-
 ऋषिः गायत्रीछंदः विष्णुर्देवता उत्तरवक्त्रपूजने विनियोगः ॐ
 वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय
 नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय
 नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय
 नमः अथ ध्यानं—गौरं कुंकुमपिजरं सुतिलकं व्यापांडुगंडस्थलं

भूविशेषकटाक्षवीक्षणलसत्संसिक्तकर्णोत्पलं ॥ स्निग्धं बिंब-
 फलाधरं प्रहसितं निलालकालंकृतं बन्धे पूर्णशशांकमण्डल-
 निभंवक्त्रहस्योत्तरं ॥ कृष्णवर्णाय गरुडवाहनाय उत्तरवक्त्राय
 आपस्तत्वाय अमृतरूपात्मने विष्णवे नमः ॐ ह्रीं पद्मं मुद्रा-
 प्रदर्शनं उत्तरवक्त्रं पूजयेत् श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरिवारायै
 उत्तरवक्त्राय सदाशिवाय नमः केसरंकुंकुमचंदनंसमर्पयामि पीता-
 क्षतान्सुतुलसीशतपत्रपुष्पंसुपंचसौगंधिधूपं वा अगुरुधूपंसु
 घृतदीपंसु गोधूमालनैवेद्यंसु कर्पूरनिरांजनं पुगीफलतां-
 घूलंसु दक्षिणांसु अथ कलापूजनं—ॐ रजसे नमः १ ॐ
 रक्षायै २ ॐ रत्यै ३ ॐ पाल्यायै ४ ॐ कामायै ५
 ॐ संजीविन्यै ६ ॐ प्रियायै ७ ॐ बुध्यै ८ ॐ
 क्रियायै ९ ॐ धात्र्यै १० ॐ भ्रामर्यै ११ ॐ मोहि-
 न्यै १२ ॐ ज्वरायै १३ ॐ नमो भगवते महारुद्राय कृष्ण-
 वर्णाय गरुडवाहनाय उत्तरवक्त्राय आपस्तत्वाय सर्वदोषविना-
 शाय त्रयोदशकलात्मने नमः रजोरक्षारतिः पाल्याकामासंजी-
 विनिप्रिया ॥ बुद्धिक्रिया च धात्री च भ्रामरी मोहिनी ज्वरा ॥
 वामदेवकलाह्येता त्रयोदशवरानने ॥ तुलसीशतपत्रैश्च पूजयेत्

१ करौतु संहतौ कृत्वा सन्मुखानुन्नतांगुली ॥

तलांतर्मालितांगुष्ठौ कुर्यादेपाज्जमुद्रिकेति ॥

नीलवर्णाय कूर्मवाहनाय दक्षिणवक्त्राय तेजस्तत्त्वाय सर्ववा-
धाविनाशाय अष्टकल्पात्मने नमः तमोमोहाक्षयातृष्णाव्याधि-
मृत्युक्षुधातृषा अघोरस्यकलाह्येताअष्टौ च परिकीर्त्तिताः ॥
नीलोत्पलैश्चक्ररवीरैः पूजयेत्कूर्मवाहनं ॥ सर्वबाधाविनिर्मुक्तं
ज्ञानमोक्षप्रदायकं ॥ नीलाभ्रवर्णमाकारमघोरंधोरदंष्ट्रकं ॥
दंष्ट्राकरालमृत्युग्रं वंदे हं दक्षिणामुखं श्रीमद्ब्रह्म सांगाय सप-
रिवाराय दक्षिणवक्त्राय नमः इति प्रणमेत् अथ पूर्ववक्त्रं
पूजतं तत्पुरुषायैतितत्पुरुषरूपिः गायत्रीछंदः सूर्योदेवता
पूर्ववक्त्रपूजनेविनियोगः ॐ तत्पुरुषायविद्महेमहादेवायधी-
महि ॥ तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ अथ ध्यानं—संवर्त्तामितडि-
त्प्रतत्पकनकप्रस्यङ्गितेजोरूपगंभीरध्वनिनिसृतं सुदशनं प्रोद्गा-
सिताम्राधरं अर्धेन्दुद्युतिलोलपिंगलजटाभार प्रवद्धोरगं वंदे
सिद्धसुरासुरेन्द्र नमितं पूर्वमुखं शूलिनः अश्ववाहनाय
पीतवर्णाय पूर्ववक्त्राय वायुस्तत्त्वाय चैतन्यात्मने आदित्याय
नमः ३० कवचमुद्राप्रदर्शनं पूर्ववक्त्रं पूजयेद् श्रीमहात्मनाय
सांगाय सपरिवाराय पूर्ववक्त्रसदाशिवाय नमः आरक्तचंद-
नंस० आरक्ताक्षतान्स० दूर्वाकुरार्कपूष्पंस० कृष्णागरुधू-

१ करद्वंद्वा गुलयोश्चर्मणिस्पुरिति तल्लक्षणं ।

सर्वाङ्गुल्यनानामेः पाण्योः कवचबन्धनम् इति

अनानामेः स्कंधात् ॥

पंस • घृतदीपंस • मोदकनैवेद्यंस • पूगीफलतांबूलंस • दक्षि-
णांस • अथकलापूजनं—ॐ निवृत्तये नमः १ ॐ प्रति-
ष्ठायै • २ ॐ विद्यायै • ३ ॐ शान्त्यै • ४ ॐ भगवते
महारुद्राय आरक्तवर्णाय अश्ववाहनाय पूर्ववक्त्राय वायुस्त-
त्याय चतस्रकलात्मने नमः ॐ निवृत्तिश्चप्रतिष्ठाचविद्याशांति-
स्तथैव च ॥ तत्पुरुषस्यकलाहोताश्चतस्रश्चनसंशयः ॥ दुर्वा-
कुरैरर्कपुष्पैः पूजयेदश्ववाहनं ॥ आयुष्यं वर्द्धते तेन चतुर्वर्गफल-
प्रदं ॥ बालार्कवर्णभारक्तंपुरुषंचतडित्प्रभं ॥ दिव्यं पिंगजटा-
धारं बंदेहं पूर्वदिक्षु खं श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरिवाराय पूर्व-
वक्त्राय नमः इति प्रणमेत् अथोर्ध्ववक्त्रपूजनं ईशानः सर्ववि-
द्यानामिति ईशानऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रो देवता ऊर्ध्ववक्त्र-
पूजने त्रिनिर्योगः ॐ ईशानः सर्वविद्यानां मांश्चरः सर्वभूतानां-
ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्माशिवो मे अस्तु सदा शिवो मे ॥ अथ-
ध्यानं—व्यक्ताव्यक्तगुणोत्तरं च वरदं षट्त्रिंशतत्वाधिकं
तस्मादुत्तरतत्त्वमत्सरमिति ध्येयं सदा योगिनः बंदेतामसवर्जिते-
न मनसा सूक्ष्मातिसूक्ष्मं परं शान्तं पंचममीश्वरस्य वदनं खं व्यापिते-
जोमयं ॐ भगवते महारुद्राय जंबूवर्णाय वृषभवाहनाय
आकाशतत्वाय अव्यक्तात्मने महारुद्राय नमः शैव्यापक-

१ उत्तानैतादृशावेव व्यापकां जलिकं करौतादृशौ संयुतावे-
मनचानौ करौ व्यापकां जलिकं नाम भुजे तितल्लक्षणं ॥

मुद्राप्रदर्शनं ऊर्ध्ववक्त्रं पूजयेत् श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरि-
 वाराय ऊर्ध्ववक्त्राय नमः यक्षकर्दमचंदनं समर्पयामि ॥
 यक्षकर्दमस्तु कस्तूरिकायाद्वैभागौद्वैभागौ कुंकुमस्यच ॥
 चंदनस्यत्रयोभागाःशशिनस्त्वेकएवहीति ॐ भगवतेमहारु-
 द्रायजंबूवर्णाय ऊर्ध्ववक्त्राय नमः श्वेताक्षतान्स०सि बिल्वपत्रं-
 कनकपुष्पंस० दशांगधूपंस० घृतदीपंस० शर्करादध्योदन-
 नैवेद्यंस० फलंतांबूलंस० दक्षिणांस० ॥ अथकलापूजनं—ॐ
 शशिन्यै नमः १ ॐ गदिन्यैनमः २ ॐ हृष्टायै ३ ॐ
 मरीच्यै ४ ॐ ज्ञानायै नमः ५ ॐ भगवतेमहारुद्राय
 जंबूवर्णाय वृषभवाहनायऊर्ध्ववक्त्राय आकाशतत्त्वाय पंचक-
 लात्मने नमः शशिनीगदिनीहृष्टामरीचिर्ज्ञानिनीतथा ॥ ईशा-
 नस्यकला पंचनिरंजनपदानुगाः ॥ बिल्वैकनकपुष्पश्चपूज-
 येद्वृषवाहनं ॥ पूजनीयंप्रयन्त्तेनज्ञानसौख्यप्रदायकं ॥ ईशा-
 नंतूक्ष्णमव्यक्तं तेजःपुंजपरायणं अमृतस्वादिचिद्रूपं त्रिदेहंपंचमं-
 मुखं ॥ श्रीमद्रुद्राय सांगाय सपरिवाराय ऊर्ध्ववक्त्राय नमः
 इतिप्रणमेत्इत्यन्यमतं इति पंचवक्त्रपूजा

પંચવક્ર પૂજાની સામગ્રીની યાદ.

મહારુદ્ર તથા રુદ્રકલ્પદ્રુમ પદ્ધતિ પ્રમાણે છે.

પશ્ચિમવક્ર.	ઉત્તરવક્ર.	દક્ષિણવક્ર.	પૂર્વવક્ર.	ઉદ્યવક્ર.
યાહન હંસ.	ગરુડ.	કુર્મ વાહનાય.	અશ્વ.	વૃષભ વા.
વર્ણ શય્ર.	કૃષ્ણ.	નીલ.	{ પીતૈ. {	{ જંબું વર્ણ. {
			{ રક્તં. {	{ ગોક્ષિર. {
તત્ત્વ પૃથ્વી.	આવસ્તત્ત્વ.	તેજસ્તત્ત્વાય.	વાયુ.	આકાશ.
{ ચંદન શ્વેતૈ. {	{ કેસરૈકુંકુમ. {	{ કસ્તુરી ચંદન. {	{ આરક્ત ચં {	{ યક્ષકર્દમૈ ચં {
{ મનશિલા. {	{ હરિચંદન. {	{ કૃષ્ણાંગરુ. {	{ હરિત્રીલ. {	{ મસ્તૈચં. {
અક્ષત શ્વેત.	પીતાક્ષતાન.	નીલાક્ષતાન.	આરક્ત અ.	શ્વેત અ.
ધુમ્પ શ્વેત.	કૃષ્ણ તુલસીશતપત્ર.	{ નીલોત્પલાનિ. {	{ દૂર્યાકુરન્ {	{ વિલ્વ પ. {
		{ કસ્તૂરી પુ. {	{ અર્ક પુ. {	{ કનક પુ. {
{ ધૂપ કર્પૂરૈ ધૂપ. {	{ પંચસૌગંધિકં ધૂપ. {	{ ગુગુલૈ ધૂપ. {	{ કૃષ્ણાંગરુ ધૂ. {	{ દશાંગ ધૂ. {
{ ગુગુલ. {	{ વા અંગરુ ધૂપ. {	{ સિતાંગરુ. {		{ હરિચંદન ધૂ. {
દીપ પૂત.	પૂત.	પૂત.	પૂત.	પૂત દીપ.
નૈવેદ્ય પાયાસ.	ગોધૂપાન્ન નૈ.	માપાન્ન નૈવેદ્ય.	મોદક.	{ શર્કરા- {
				{ દધ્યોદનં નૈ. {
{ ૐ શૌધનુ- ૐ શૌવેદ્ય મુ. {	{ ૐ જ્ઞાન મુ. {	{ હૈ કવચ મુ. {	{ હૈ અપાર મુ. {	
{ વર્ણ મુ. {				

૧ એન માટે પૃ. ૧૨ માં દર્શાવેલું ચંદન લેવું.

૨ મહારુદ્ર પદ્ધતિમાં દર્શાવેલ પ્રમાણે.

૩ રુદ્ર કલ્પદ્રુમા દર્શાવેલ પ્રમાણે.

અર્થાં ચિન્દ કરેલું નથી ત્યાં વગરે પદ્ધતિના મત પ્રમાણે છે.

अथ मिल्वाष्टकस्तोत्रं श्रीः त्रिदलत्रिगुणोकारं त्रिनेत्रं च त्रियायुषं
 त्रिजन्मपापसंहारमेकविल्वं शिवार्पणं १ त्रिशालैर्विल्वपत्रैश्च अछिद्रैः कोमलैः
 शुभैः तव पूजां करोमीश विल्वमेकं शिवार्पणं २ गोदानं च सहस्रेभ्यो द्विमुखी-
 नां च नित्यशः विप्रेभ्यो भोजनं दद्याद्देकविल्वं शि० ३ अग्निष्टोमसहस्राणि-
 वाजपेयशतानि च कन्याकोटिसहस्राणि विल्वमेकं शि० ४ शालिग्रामसहस्रा-
 णां शतं कूपतडागयोः अश्वमेधसहस्रस्य विल्वमेकं शि० ५ दर्शनं विल्ववृक्ष-
 स्य स्पर्शनं पापनाशनं अवोरपापसंहारमेक विल्वं शि० ६ ब्राह्मणेभ्यो श्रोत्रिये-
 भ्यो मिष्टान्नं च ददाति यः तच्छ्रेयः कोटिगुणि नमेकविल्वं ७ अखण्डविश्व-
 पत्रैश्च पूजनं तेन वैः शुभैः भक्त्या करोति देवेश विल्वमेकं शि० ८ मिल्वाष्टकमि-
 दं स्तोत्रं यः पठेत्तु सन्निधौ शिवलोकमवाप्नोति शिवेन सह मोदते ९ इति
 विल्व्याष्टकस्तोत्रसंपूर्णम् विल्वपत्रसमर्पणप्रकारं सूक्तं शिवरहस्ये अछिद्रै-
 श्च नवैः शुद्धैः संवृत्तैः पुरतोर्पितैः विल्वपत्रैः शिवः पूज्यः शिवलोकमभी-
 ष्यता १ विल्वपत्रे स्थितो ब्रह्मा मध्यपत्रस्य दक्षिणे मध्यपत्रे स्थितः साक्षा-
 त्सायः संसारमोचकः २ वामपत्रे स्थितो विष्णुरिन्दिरासहितः सदा ॥ इंद्रा दयो-
 लोकपालाः धृताश्रेपरिकीर्त्तिताः ३ एष्टे मागे स्थितायक्षा अभक्तानां निपे-
 धकाः पूर्वभागे मृत्युस्तदं वै वैश्रवणादिभिः पुरा ५ अतो वै पूर्वभागेन पूजयेद्भिरिजा-
 पतिं इति विल्वपत्रसमर्पणविधिः अन्यदपि स्नात्वा जले समुद्धृत्य मस्मनां गानि-
 सादरं अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः कृत्वा मस्माभिर्मन्त्रणं त्रिपुंड्रधारणं कृत्वा तथा-
 रुद्राक्षधारणं विल्वमूले संनिवेश्य जप्त्वा मंत्रं पठत्तं विल्ववृक्षनमस्ते स्तु शिवपू-
 जनसाधनं मूळतो भव रूपाय मध्यतो मूळरूपिणे अग्रतः शिवरूपाय मन्त्रे वेद-
 स्वरूपिणे स्कंधे वेदांतरूपाय नरराजाय ते नमः नमस्ते विश्वतरवे मानुसादरते-
 नमः शिवपूजोद्यताभीष्टसाधनाय नमो नमः इति संप्रार्थितं विल्वं नत्वा कृत्वा प्रद-
 क्षिणं कृतांजलिपुटे भूत्वा प्रार्थयेत्पुनरादरात् वेदरूपाणि पत्राणि शिवपूजाय म-
 धते प्रार्थयामीति संप्रार्थ्य मन्त्रे च द्वारणो शतः रुद्राध्यायं जपन्नेव स्मरन्नेव महेश्वरं
 गृहीत्वा विल्वपत्राणि पूजयेद्भिरिजापतिं सुविल्वपत्रेष्टे न योजयेत्लिंगमस्तकं
 उत्तानैः पूजयेत्पत्रैरुत्तराग्निर्जलान्वितैः इति शिवरहस्योक्तं विश्वपत्रपूजनम् ॥

अथ रुद्राभिषेक प्रकारः

॥ ॐ यज्ञाग्रत इत्यादिभिर्विभ्राडित्यनुवाकान्तैः पञ्चभिरंगमंत्रैः
 पूर्वमभिषेकः ॐ भूः ओं भुवः ओंस्वः ओं नमस्ते रुद्रेत्यादिना तमे-
 वांजमेध्यः ओंभूः ओंभुवः ओंस्वः ओमित्यं तेनाष्टप्रणव युक्तेन रो-
 द्राध्यायेन चाभिषेकः ओं वयं सोमेत्यष्टभिः कंडिकाभिश्च काण्वानां
 तु सप्तकंडिकाभिरिति विशेषः ओं न तं विदाधेति द्वाभ्यां चाभिषेकः इत्युक्तं
 देवपद्धतौ ओं उग्रश्चेति तिसृभिः सप्ताभिर्वारुद्र जटानाम्नीमिश्रेति परशु-
 रामादयः निर्मूलस्त्रात्रेति देवयाज्ञिकादयः ॥ ॐ वाजश्चमे इत्यष्टानुवा-
 कारमेकैवेति देव याज्ञिकाः महछिरसाऽभिषेक पक्षेन चमकानुवाकैर-
 मिषेकः ॥ चमकानुवाकैरभिषेक पक्षे तु न महछिरसाभिषेक इत्यपरे ॐ
 ऋचं वाचमिति शात्ययाध्यायेन शांतिकरणम् ॥ ओं शांतिरिति त्रिरूचाणवा ॥
 इत्येको रुद्राभिषेकप्रकारः ॥ अयमेव प्रकारश्चमक वज्रसर्वैर्वाजसनेपिभिराह-
 तः ॥ अथापरप्रकारः ॥ ओं यज्ञाग्रत इत्यादिभिर्नमस्ते रुद्रेति रौद्राध्यायांतैः
 षडङ्गिरंगमंत्रैः पूर्वमभिषेकः ओंभूः ओंभुवः ओंस्वः ओं नमस्ते रुद्रेत्यादिना
 तमेवांगमेध्यः ओं भूः ओं भुवः ओंस्वः ओं इत्यं तेनाष्टप्रणवयुक्ते नरोद्रा-
 ध्यायेनाभिषेच्यः ॥ ओं वयं सोमेत्यष्टभिः कंडिकाभिरभिषेकः ॥ ओं
 उग्रश्चेति तिसृभिः सप्तभिर्वा ॥ महछिरो रुद्रजटाम्यामभिषेका मावपक्षे तु ओं
 वाजश्चमे इत्यष्टानुवाकेनाऽभिषेकः ॥ ओं ऋचं वाचमिति शात्य याध्यायेन
 पक्षद्वये पिशांतिकरणम् ॥ ओं शांतिरिति त्रिरूचाणवा ॥ इति द्वितीय
 प्रकारः ॥ बृहत्परादारमृतिमते तु पर्चाङ्गमंत्र पूर्वको रौद्राध्यायस्यैव जपेति च
 शांतिकरणमित्ययमेव रुद्र जपेन तु पुनरन्यस्य कस्याचिन्मंत्रजपं प्रति विशेषः ॥
 एवमभिषेच्यः ॥ ऋषिर्नालसूक्तं च पुनः शोडशऋगजपेत् ॥ एतदे-
 नमस्ते ह्येतद्विद्वयमेव च ॥ मीढुष्टमेति चत्वारिंशेतच्च शत रुद्रियं ॥

१ नीलसूक्तं वयं सोमेत्यष्टौ.

अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदस्य रुद्राष्टाध्यायी सभाष्या

अथ 'रुद्रे प्रथमोऽध्यायः'

अथ 'रुद्रः.' तत्रादौ—'रुद्रे प्रथमोऽध्यायः.'—हरिःॐ
गुणानान्त्वा । गुणपतिं हवामहे प्रियाणान्त्वा प्रियपतिं
हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिं हवामहे वसो मम । आहर्म-
जानि गर्भधमात्त्वमजासि गर्भधम् ॥ १ ॥

हे अश्व ! वयं त्वां हवामहे । आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गुणपतिं
गुणानां मध्ये गुणपतिं गुणरूपेण पालकम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रिय-
पतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं गुह्यनिधेः
पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरुप ! अश्व ! मम पतिस्त्वं मूया इति शेषः हे
अश्व ! गर्भधम् गर्भं दधाति गर्भधम् गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि
आकृष्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणयोः लोट् तं च गर्भधं रेतः आ अजासि
आकृष्य क्षिपसि ॥ १ ॥

अर्थ मंत्रः संहितायामश्वमेध प्रस्तावे, षड्विंशत्याश्व स्तुतिरस्य
मंत्रस्य वाच्योर्म्यः स च यजमान पत्नीनां परिक्रमन्तीनां कर्त्रीणां मतो
वयमिति बहुवचनान्ते नास्मदो निर्देशः सद्भावेऽपि बन्दीनां पत्नीनां यस्य
न स्यात्पुत्रोत्पादनस्तेनाप्यस्य कर्त्तव्यता ज्ञायते.

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्यासह ॥ बृहत्स्यणिर्हा ककु
प्सूचीभिः शम्भ्यन्तु त्वा ॥ २ ॥

हे अश्व ! गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती
उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्भ्यन्तु
संस्कुर्वन्तु विकरणव्यत्ययः अतिपर्यायं त्वग्मेदनं संस्कारः ॥

द्वाभ्यां अश्व संस्कारः लीहराजत सौवर्णीभिः सूचीभिः प्रकरणं
पूर्वेवत् ॥ १ ॥

योत्री मंत्र तथा त्राजो मंत्र संहितायां अश्वमेध संबंधी अश्व संस्कारानौ हे.

द्विपदा याश्चतुष्पदस्त्रिपदा याश्च पदपदाः । छिच्छन्दा
याश्च सछन्दाः सूचीभिः शम्भ्यन्तु त्वा ॥ ३ ॥

हे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदाः याः त्रिपदाः याः पदपदाः
याः छिच्छन्दाः विगतं छन्दां याभ्यस्ताः छन्दोलक्षणहीनाः याः सछन्दाः
छन्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः छन्दोजातयः ॥ अश्व ! सूचीभिः त्वां
शम्भ्यन्तु ॥ १ ॥

सहस्तोमाः सहछन्दसः आवृत्तः सहर्षमाः ऋषयः सप्तद्वै-
हर्षाः ॥ पूर्वेषां स्पन्ध्यामनुदृश्य धीराः अन्वालेभिरे रत्न्यो नर-
श्मन् ॥ ४ ॥

दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणा-
भिमानिनः सप्त ऋषयः मरद्वाजकश्यपगौतमात्रिवासिष्ठविश्वामित्र
जमदग्निमंज्ञाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा

पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अघस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणां
मार्गं विलोक्य पूर्वकल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः
सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पादित्युक्तेः । कथमिव रथ्यो न
रथमीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः रथीर्यथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं
प्रथमं रथपीन्प्रग्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा तेऽपि सृष्टियज्ञं
सृष्टवन्तः किम्गूता ऋषयः सहस्तोमाः स्तोमसहिताः सहस्रन्दसः ह्रन्दोभि
र्गायत्र्यादिभिः सहिताः आवृतः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः आवृत्-
शब्देन कर्मोच्यते सहावृतः कर्मसहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणा-
मनुष्ठातारः सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः
धीराः धीमन्तः ॥ ४ ॥

ऋषे ऋषयः सृष्टिकर्तार इत्यर्थं स्वप्रतिपादकोऽयं मंत्रः सारथी
इवार्थः सादृश्यमिति यावत्

ऋषीञो सृष्टिर्ज्ञाते ते आ मनोमो छे.

यजाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तदु सुप्तस्य तथैवेति ॥ दूरङ्गम-
ञ्जयोतिपाञ्जयोतिरेवन्तद्वमे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

ऋषिर्नदति । तन्मेमनः शिवसंकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मवि-
पमः शंकल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न
कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति
उज्जति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते
देवो विद्वानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मनसैवानुदृष्टव्यमेतद्
प्रमेयं भूवमिति श्रुतेः । तत् उ यदः स्थाने तद्बुद्धः उकारश्चार्थः यच्च मनः
सुप्तस्य पुंसः तथैव एति यथा गते तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुपुंसा-
वस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् उत्पत्त्यः

अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः यच्च मनो
ज्योतिषा प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्त-
कमित्यर्थः प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा
मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणोन्द्रिय मय्येनेति न्यायोक्तेर्मनः सम्बन्धमन्तरा
तेषामप्रवृत्तेः तादृशं मे मनः शान्तसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

अमिथेने प्रस्तुते प्राप्येन मन्त्राः पद.

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदधेपु धीराऽ।
यदपूर्वं व्यक्षमन्तः प्रजानान्तश्चे मनः शिवसंकल्प-
मस्तु ॥ ६ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति
कृकारणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं विना कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु विदधेपु
ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विदधानि तेषु वेत्तेरीणादिकोऽयं प्रत्ययः
प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः
(पा. ३. १-१-३) यज्ञसम्बन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सतिस्त्वित्यर्थः ।
कीदृशा मनीषिणः अपसः, अप इति कर्मनाम (निघ. १-१) अपो
विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायामेचास्त्रजो विनिरिति
(पा. ५-२-१११) विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगितिष्ठातावेऽपि छन्दसो
विनो लुक् (५-२-१११) सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः
धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यण् (पा. ३-२-१) यच्च
मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः
सृष्टेः यद्वा अपूर्वमनपरमवाह्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः यच्च यज्ञं
यष्टुं शक्तं यज्ञम् यजतेरीणादिकः सन्प्रत्ययः नृत्पादिर्नित्यगिति

सूतकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमान-
 कालसम्बन्धि भविष्यत् भविष्यतीति भविष्यत् लटः सहेति (पा. ३-
 १-१४) शतृ प्रत्ययः तौ सदिद्युक्तेः (पा. १-२-१२७) त्रिकाल
 सम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्ततइत्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति ।
 कीदृशेन येन अमृतेन शाश्वतेन मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मन-
 स्त्वनश्वर मित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते
 तनोतेर्यकीति (पा. ६-४-४४) आकारः । कीदृशो पशुः सप्तहोता
 सप्त होतारो देवानामाहूतारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता
 अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

यस्मिन्मन्त्रेऽन्तामयजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथानाभावि-
 धाराः॥ यस्मिन्मन्त्रिश्च सर्वमोतम्प्रजानान्तन्मे मनः शिवसं-
 कल्पमस्तु ॥ ९ ॥

यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मि
 न्यजूनि प्रतिष्ठितानि मनसःस्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फुटेर्मेनासि शब्दमात्रस्य
 प्रतिष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति छान्दोग्ये मनुस एव रास्थ्ये वेदो-
 धारणशक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः रथनामौ आराः इय यथा आराः
 रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वद्वज्रशालं मनसि किंच प्रजानां सर्वं चित्तं
 ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन्मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तम् तन्तु
 संनतिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् मनः स्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्ति
 र्मेनैवैयात्र्ये ज्ञानाभावः । तन्मे मम मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥ ९ ॥

अप्रता व्यग्रस्य भावोवैयात्र्यं गुण वचनेत्यादि नाप्यन् ब्राह्मणा
 दित्यात्म्यम् नप्येत्यैजागमः

सुपारथिरश्वा निवयन्मनुष्यान्नेनीयते भी शुभिर्वाजिनऽ
इव ॥ हृत्प्रतिष्ठं म्यदजिरञ्जविष्ठन्तम्ने मनःशिवसङ्कल्प-
मस्तु ॥ १० ॥ इति रुद्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यत् मनो मनुष्यान्नरास्त्रे नीयते अत्यर्यमितस्ततो नयति नयतेः क्रिया
समभिहारे यद् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते मनुष्यग्रहणं प्राणि-
मात्रोपलक्षकम् तत्र दृष्टान्तः सुपारथिः अश्वानिव शोमनः सारथिर्यन्ता
यथा कशया अश्वास्त्रे नीयते द्वितीयो दृष्टान्तः अभीशुभिर्वाजिन इव
यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वार्जानोऽश्वास्त्रेनीयतऽइत्यनुपदः
रश्मिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम्
तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि
प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते यच्च मनः अजिरं जरार-
हितम् बाल्ययौवनस्थाविरेषु मनसस्तदवस्यत्वात् । यच्च अविष्टम् अति
जववेद्वगवत् जविष्ठम् न वै वातात्किं चनाशीयोऽस्ति न मनसः किं चना
शीयोऽस्तीति श्रुतेः तन्मऽइत्युक्तम् ॥ १० ॥ इति रुद्रे प्रथमोऽध्यायः

पुनः पुनः अतिशयेन वा नीयते ने नीयतेणीप्रोयडन्ता ह्युद्

अथ ' रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः '

हरिः ॐ ॥ सहस्रशीर्षापुरुषऽ सहस्राक्षऽसहस्रपात् ॥ स-
भूमिः सर्वतरपृच्छा च्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ रमाकान्तं, गिरं, नत्वा, हेरम्बं, शिव मन्त्रि-
काम्, एकत्रिंशोऽधुनाध्याये, वेददीपो, वितन्यते. ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वा-
ध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहदादिविल-
क्षणश्चेतनो यः पुरुषः पुरुषान्न परं किंचिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणि-
समष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्योऽस्ति कीदृशः सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो
बहुत्ववाची संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् नेत्रं सहस्र
ह्रयेन माभ्यम् ततः सहस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षं
रहन्दसीति (पा. ६-१-६०) शिरः शब्दस्य शीर्षान्नादेशः शिरोग्रहणं
सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्दे-
हान्तःपातित्वात्तस्यैवेति सहस्रशीर्षस्यम् एवमग्रेऽपि । सहस्राक्षः सहस्र-
मक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षकम् सहस्रपात्
सहस्रं पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति (पा. ९-४-१४०) पादस्या-
भ्यलोपः पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिब्रह्माण्डलोक-
रूपां सर्वतः तिर्यक् उर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पर्शोतिर्ग्याप्तिकर्मा यद्वा
भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः पञ्च भूतानि व्याप्य दशाहुलपरिमितं देश
मध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः दशाहुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डा द्वादि-
रपि सर्वतोऽव्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वात्राभेः सकाशादशाहुलमतिक्रम्य
हृदि स्थितः नामित इति कुतोऽलम्ब्यते कतम आत्मेत्युपक्रम्य सोऽयं विज्ञा-
नमयः प्राणेषु इत्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो ह्यवस्थापनं कर्मफ-
लोपमोगाय अन्तर्यामिणो नियन्तृत्वेन तदुक्तम् (मुण्ड १-१-१)
ह्यसुपर्णा सुयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं
स्वादित्यनभ्रन्नन्योऽभिचाकशीती इति स पुरुषोऽत्र देवता तथा च श्रुतिः
(११-६-२-१) इमे वै लोकाः पूरयमेव पूरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां

शब्देनाविधीयते । तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति
परं ब्रह्म गच्छति । अयनायाग्रयायान्यः पन्थाः मार्गः न विद्यते सूर्यमण्डलान्तः-
पुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तरजायमानो बहुधा वि-
जायते । तस्य योनिम्परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ब्रह्महस्तस्थु-
र्भुवनानि विश्वा । १९ ॥

यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये
प्रविशति यश्चाज्जायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण
विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनि
स्थानं स्वरूपं (परि) पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन्ब्रह्म तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि
तस्थुः स्थितानि । सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्योऽजातपति यो देवानां पुरोहितः । पूर्वो यो
देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥

यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थाप्रातपति द्योतते यश्च देवानां
पुरोहितः सर्वकायेष्वग्रे नीतः यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः जातः प्रथममु-
त्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कीदृशाय रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय
इगुपवेति (पा. ३-१-१३५) कप्रत्ययः तथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं
ब्राह्मि इमि टिलोपः ब्रह्मब्रह्मवमुताय वा ॥ २० ॥

रुचम्ब्राह्मज्जनयन्तो देवाऽअग्रे तदब्जवन् । अस्त्यैव-
म्ब्राह्मणो विद्वेषात्तस्य देवाऽअसृज्यशे ॥ २१ ॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोमनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं
जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचोऽद्भुदन् ऊचुः ब्राह्मो जाताविति
(पा. ६—४—१७१) निपातः । तत्किमत आह यो ब्राह्मणः हे
आदित्य त्वा त्वामेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य
देवा वशे असन् वंश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवती-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

अश्रीञ्चते लक्ष्मीश्चपत्नयावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपम्-
भिनौ व्यातम् । इष्णनिवाणामुर्ध्वेऽइषाण सर्वलोकम्मऽइ-
षाण । २२ ॥ इति रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः

अपिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते । हे आदित्य श्रीः लक्ष्मीश्च ते तव
पत्न्यौ जायास्यानीये स्वदेस्ये इत्यर्थः यया सर्वजनाश्रणीयो भवति
सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः । यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा
लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्यानीये । नक्षत्राणि
गगनगोस्ताराः तव रूपम् तवैव तेजसा भासमानत्वात् तेजसां गोलकः
सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः अभिनौ चावाप्यधिन्यौ
तव व्यातं विकासितमुखस्थानीये अश्रुवाते व्याप्नुतस्तौ अभिनौ अ-
भिनौ चावाप्यधिन्यौ इमे हीदुः सर्वमश्रुवातामिति श्रुतेः । य ईदृशस्तं
त्वां याचे इष्णन् कर्मफलमिच्छन् सन् इषाण इच्छुः इषु इच्छायाम्
विकरणव्यत्ययः यद्वा इष आमीक्ष्ये ऋचादिः अन्नेत्यर्थः किमेपणीयम्
तत्राह अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्तिवतीत्या-
ह मोक्षेत्वादिष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं

भवेयमित्यर्थः मुक्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥

अथ ' रुद्रे तृतीयोऽध्यायः '

हरिः— आशुशिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः
क्षोभणचर्षणीनाम् । सङ्कुन्दनो निमिषऽएक वीरःशतः से-
नाऽअजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

इन्द्रः शतं सेना शतसख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयत्नेन-
वाजयत् जयति । कीदृश इन्द्रः आशुः अश्रुते व्याप्नोति आयुः शीघ्र-
गामी उष्णतपः । शिशानः शो तनूकरणे बहुलं हृन्दतीति (पा. १
४-१६) सुहोत्यादित्वात्तानधि हित्वम् श्यति कर्षं तीक्ष्णीकरोति
शिशानः वृषभो न वृषभ इव भीमः भयंकरः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन
घातकः हन हनेति यक्ता वा वृष्टिकर्तृभेयरूपो वा । कर्पुकाब्दो घनाघन
इत्यभिधानात् चर्षणीनाम् मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः
क्षोभहेतुः बाढकः । सङ्कुन्दनः सम्यक् क्रन्दनम् परमयहेतुर्धनिर्यस्य
यद्वा समान्वाता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात्
यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकवीरः
एकश्चासौ वीरश्च अन्यनिरपेतम् शत्रून् एक एव जेतुं समर्थः ॥ १ ॥

सङ्कुन्दनेना निमिषेण । जिष्णुर्ना युक्कारेण दुश्चयनेन

धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयतु तत्सहस्रं ध्रुवो नरऽइषुहस्तेन
धृष्णा । २ ॥

युध्यन्ते ते युधः किप् पादादावामन्त्रितस्येति आशुदात्तः हे युधो
नरो योद्धारो मनुष्या इन्द्रेण कृत्वा यूयं तत्परबलं जयत वशीकुरुत वशी-
कृत्य च तत्सहस्रम् अमिमं वत विनाशयेतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्द-
नेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एकचित्तेन । जिष्णुना जयनशीलेन । युत्कारेण
युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यङ्गं युद्धकारिणा । दुश्श्रयवनेन दुःखेन व्या-
वर्षितुं शक्यो दुश्श्रयवनेस्तेन अजंघ्येन धृष्णुना प्रगल्भेन मीतिरहितेन इषु
हस्तेन इषवो हस्ते यस्य तेन वारणाद्यायुधोपेतैः । धृष्णा वर्षतीति धृषा तेन
कामानां वर्षणेन ॥ २ ॥

१. कर्मणा वर्षुं केन.

सऽइषु हस्तैर्धृ स निपद्भिर्धृशी सलं स्रष्टा स युधऽइन्द्रो
गुणेन । सऽ स्रष्टृजित्तोमपा बाहुशर्धुग्रधक्त्वा प्रतिहि-
ताभिरस्ता । ३ ॥

॥ इन्द्रोऽस्मानवस्त्विति शेषः संस्रष्टा एवमुच्यतेति (पा. ३-१-
१३१) लृष् प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्त्ता । वशी वेशयति रिपूनि वशी
यद्वा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिपङ्गुर्वा ईश्वरो वा गणेन
रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यन्तेऽसौ युधः युद्धकर्त्ता इगुपधेति ॥ (पा. ३-१-
१३१) कप्रत्ययः । संस्रष्टृजित् संस्रष्टान्युद्धाय सङ्गतान् रिपून् जयति संस्रष्टृजित् ।
सोमपाः सोमं पिबेतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्त्ता । बाहुशर्धौ बाह्वोः
शर्धौ बलमस्यास्ति बाहुशर्धौ बाहुबलोपेतः संयोगितनिरपेक्ष इत्यर्थः शर्ध

इति बलनाम (निघ. २-९) उग्रघन्वा उग्रमुत्कृष्टं धनुर्वस्य सः
धनुपश्वेन्यनङ्गादेशः (पा. १-४-१२१) प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा
प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता खेसा असु क्षेपणे कृन् आशुदात्तत्वात् अस्यतीत्ये
वंशीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः सशब्दावृत्तिः पादपूरणार्था ॥ ३. ॥

बृहस्पते परि । दीयारथेन रक्षोहा मित्राँ ॥ ५अपु बा-
धमानऽ । प्रमज्जन्त्सेनाऽप्रमृणो युधा जयन्सस्माकमेद्वय-
विता रथानाम् । ४ ॥

बृहस्पतिरिन्द्रः वाचै बृहती तस्या एष पतिः व्याकरणकर्तृत्वादि-
न्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पतिरेव स्तुयते । हे बृह-
स्पते त्वं रथेन परिदीय सर्वतो मज् दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा चास्माकं रथाना-
मस्मदीयस्यन्दनानामविता रक्षक एषि भव । कीदृशस्त्वम् रक्षोहा रसासि
हन्तीति रक्षोहा किम् रससां हन्ता । अमित्रान् शत्रून्पमाद्यमानः पीड-
यन् । सेनाः परकीयाः प्रमज्जन् प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन् । युधा युद्धेन
प्रमृणो जयन् मृणातिहिंसाकर्मा तस्य क्षिपिहितीयान्बहुवचनम् प्रमृणो-
हिंसकां जयन् पराभवन् ॥ ४ ॥

बलविज्ञायस्थविरऽ प्रवीरऽसहस्वाच्चाजी सहमानऽउ-
ग्रः । अभिवीरोऽअभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्ररथमातिः
गोवित् । ५ ॥

हे इन्द्र त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्त्वं बलवि-
ज्ञायः बलं परकीयं विप्रेक्षेण जानाति बलविज्ञायः कर्मण्यण् । आति युक्
चिष्कृतोः (पा. ७-३-३३) यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते कारणे षण् ।
स्थविरः पुरातनः सर्वानुशासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सह-

एवान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान् वाजोऽस्यास्तीति वाजी अश्ववान्
 सहमानः शत्रून् भिभवन् उग्रः युद्धेषु क्रूरः । अभिवीरः अमितो वीराः शूराः
 यस्य सः । अभिसत्त्वा । अभितः सत्त्वानः परिचारिकाः प्राणिनो यस्य
 सोऽभिसत्त्वा । सहसो बलाज्जातः सहोजाः न ह्यन्यस्माज्जात ईदृग्नलः स्यात्
 गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ५ ॥

गोत्रमिदं गोविदं वज्रबाहुज्जयन्तमजम् प्रमृणन्तमोजसा ।
 इमं स जातः अनु वीरयदुमिन्द्रं सखायोऽ अनुसह
 रभदुम् । ६ ॥

हे सनाताः समानं जातं जन्म येषां ते समानजम्पानः सखायो देवा
 इममिन्द्रमनु वीरयध्वम् शूरवीर विक्रान्तौ अदन्तश्चुरादिः लोद् वीरकर्म
 कुर्वाणमनु गम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहयत । अनु संरभध्वम् संरम्भं वेगं कुर्या-
 णमनु संरम्भं कुरुत कीदृशमिन्द्रम् गोत्रमिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्र-
 मितम् यद्वा गा अपःत्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेत्तारम् गोविदम् गां
 पाचं वेत्तीति गोवित् तम् पण्डितम् । वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् अजम्
 संप्रामं जयन्तम् अजमेति युद्धनाम् (नि य. २-१७) अजतेर्गत्यर्थस्य
 ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शस्त्रैर्हिंसन्तम् मृणतिर्हिंसाकर्मा ॥ ६ ॥

अभिगोत्राणि सहसागार्हमानोदयो वीरः शतमभ्युरिन्द्रः ।
 दुश्श्रयवनः पृतनापाड्युदघोस्माकं सेनाऽअवतु प्र-
 युत्सु । ७ ॥

इन्द्रः पुरतः युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रसतु छंदसि

परेऽप्रीति (पा. १-४-८१-) उपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः ।
 कीदृश इन्द्रः गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो
 विलोडयन् । अदयः दयारहितः । वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः शतमसंख्यो
 मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा । दुश्श्रवणः अप्रच्यव्यः एतनां संग्रामम्
 सहते अभिभवतीति एतनापाद् । अयुज्यः योऽहुपशक्यः नास्ति युध्यः
 प्रतियोधास्येति वा ॥ ७ ॥

इन्द्रऽ आसाञ्जेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञऽपुरऽएतुं सोम-
 देवसेनानामभिमञ्जन्तीनाञ्जयन्तीनाम्मरुतो यन्स्वग्रम् । ८ ॥

इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः
 यज्ञः यज्ञपुरुषोः । विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु । दक्षिणादाच्चप्रत्ययः ।
 सोमः पुरोऽग्रे एतु । मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रमार्गं यन्तु गच्छन्तु ।
 कीदृशीनां देवसेनानाम् अभिमञ्जन्तीनाम् मञ्जो आमर्दने शत्रून्मर्दयन्ती-
 नाम् । तथा जयन्तीनाम् विजयमानानाम् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञऽ आदित्यानां मरुतां
 शर्द्धऽउग्रम् । महामनसां भुवनत्रयं वानाङ्गो देवानाञ्ज-
 यतामुदस्थात् । ९ ॥

वृष्णाः कामवर्षितुरिन्द्रस्य । राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां
 चैषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं । शर्द्धो मर्लं । गजतुरगरथपच्यात्मकसैन्यं घोषो
 जितं जितमिति शब्दश्च उदस्यात् उत्थितः । जितं जितमिति वददिन्द्रा-
 दिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः । कीदृशानां देवानां महामनसां महन्मनो येषां
 ते महामनसस्तेषाम् युद्धे स्थिरचित्तानाम् तथा भुवनत्रयवानाम् भुवनं

लोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम् । जयतां
विजयमानानाम् ॥ ९ ॥

उद्धर्षय । मधवन्नायुधान्युत्सर्चनाम्भामकानाम्भनांलंसि ।
उद्धृहन्वाजिनां वाजिनाभ्युद्रथानाञ्जयतां म्यन्तु धोषाः
॥ १० ॥

हे मधवन्धनवन्निन्द्र । आयुधानि उद्धर्षय उद्धृतहर्षाणि कुरु
मामकानां मदीयानां सत्त्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्षय हर्षयुक्तानि
कुरु । हे वृत्रहन् वैरिघातिन् । वाजिनामश्वानाम् वाजिनानि शीघ्रगमनानि
उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु । किं च जयतां विजयमानानां रथानां धोषाः
शब्दा उद्यन्तु उद्भूयन्तु रथाः शब्दाः प्रसरन्तु ॥ १० ॥

अस्माकमिन्द्र । समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं व्याऽइष-
वस्ता जयन्तु । अस्माकं वीराऽउत्तरे भवन्त्वस्माँ ॥
उदेवाऽअवताहवेषु ॥ ११ ॥

ध्वजेषु समृतेषु ऋ गती सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः
अस्माकं रक्षिता भवत्विति शेषः तदानीमस्माकं व्या इषवोऽस्मदीयैः
प्रयुक्तास्ता जयन्तु परसैन्यानि मन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे
परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु उ अपि च हे देवाः हवेषु अस्मान्यूपमवत
रसत अन्येषामपि दृश्यतऽइति (पा. ६-२-१२७) दीर्घः ॥ ११ ॥

अमीषाञ्चित्प्रतिलोभयन्ती गृहाणाद्वाभ्यप्ये परेहि । अ-
भिप्येहि निर्देह हस्तुशोकैरन्धेनमित्रास्तमसा सचन्ताम्
॥ १२ ॥

अप्या देवता सा व्याधिर्मयं वा यस्मादेतया विद्धोऽपचीयते तस्या-
दंप्वा अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतग्न्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यतऽइति । (पा. १
२-१०१) उप्रत्ययः अपशब्दान्त्याकारलोपश्छन्दसः ततष्टाप् अपवाति
अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यप्या ऐन्धोऽमिरूपा द्वादश भवन्तीति
(९-२-२-६) श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी । हे अप्वे अमीपां श-
त्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोमयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि
गृह्णाना ततः परोहि अङ्गान्यादाय परागच्छ पुनरन्यानिपून्गृहीतुमपि
शत्रुसंप्रं प्रेहि प्रगच्छ । तेषां हस्तु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तै-
र्निर्दह विमक्तिव्यत्ययः । किञ्च अमित्राः शत्रवोऽन्वेन तमसा गाढान्धका-
रेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां पञ्च सम्न्वे लोद् ॥ ॥ द्वादशैन्धः समाप्तः ॥ १२ ॥

अवसृष्टापरा । पत शरव्ये ब्रह्मं सट्शिते । गच्छामित्रान्ध-
द्वयस्व मामीपाकश्चनोछिपत् । १३ ॥

हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता
ब्रह्मसंशिता तादृशि हे शरव्ये त्वमवसृष्टास्मामिर्मृक्ता सती परापत सहसा
परसैन्ये पतिता भव । पतित्वा चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि प्राप्य च
प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश प्रविश्य चामीपां शत्रूनां मध्ये कं चन पुरुषं
मा उच्छिपः अवशिष्टं मा कुरु सर्वानपि जहीत्यर्थः शिपुल विशेषणे पुषा
दीत्यादिना (पा. १-१-११) चुरत् ॥ १३ ॥

प्रेता जयता नरऽइन्द्रो वृडंशर्म यच्छतु । उग्रार्ध-
सन्तु वाहवो नाधृज्या यथासंथ । १४ ॥

योद्धन्तौति । हे नरोऽस्मदीया योद्धारो शूनं प्रेत परसैन्यं प्रति
प्रकर्षेण गच्छत ततो जयत विजयं प्राप्नुत द्वयचोऽतस्तिष्ठति (पा.

६-३-११९) प्रेतैस्त्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यतऽइति (पा. १-१
 १३७) जयतेस्त्र दीर्घः । इन्द्रो वो युष्मभ्यम् शर्म जयोत्यं मुखम् यच्छदु
 ददातु दाण दाने पाघ्रेत्यादिना (पा. ७-३-७८) यच्छादेशः । किं
 च यथा युष्मनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या मवय । तथा वो युष्माकं
 बाहवो मुजदण्डा उग्रा उहूर्णाधुवाः सन्तु । असथेस्त्र हेटोऽहाग्र-
 विति (पा. ३-३-९४) अडागमः ॥ १४ ॥

असौ या । सेनां मरुतऽपरेपामभ्यैति नऽओजसा स्पर्द्ध-
 माना । तां गूहत तमसापव्रतेन यथा मौऽअन्योऽअन्यन्न जा-
 नन् । १५ ॥

हे मरुतो या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मान्नि आ
 एति अभ्यागच्छति । कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्द्धमाना स्पर्द्धां कुर्वाणातां
 सेनां तमसा अन्वकारेण युष्मं गूहत संवृताङ्कुरुत । तथा गूहत । यथा
 अमी सैनिकां अन्योऽन्यं न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूहत । कीदृ-
 शेन तमसा अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात्तेन येन व्याप्तानाङ्कर्म
 नश्यति तादृशेन तमसा गूहतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

यत्र वाणाऽसम्पतन्ति कुमारा विशिखाऽइव । तन्मऽइन्द्रो
 बृहस्पतिरदितिऽ शर्म्मं यच्छतु विश्वाहा शर्म्मं यच्छतु
 । १६ ॥

यत्र यस्मिन्पुद्गे वाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय
 पतन्ति तत्र दृष्टान्तः कुमारः विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः
 खिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा वाअतिवासाश्चपलाः सन्तो
 यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् तंत् तत्र पुद्गे इन्द्रः नोऽस्मभ्यं शर्म विज-
 योत्यं मुक्षं यच्छतु ददातु । कीदृश इन्द्रो बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पतिः

पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अख-
ण्डितशक्तिः विश्वाहा विश्वान्सर्वान् स यन्तादन्तीति शत्रूना विश्वाहा स
शर्म यच्छतु इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः
अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म यच्छतु विश्वानि
च तान्यहानि च विश्वाहा विमक्तेराकारः अत्यन्तसंयोगे द्वितिया ॥ १६ ॥

मर्मणीं ते वर्मेणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु-
वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तुत्वानु देवा-
मदन्तु । १७ ॥

हे यज्ञमान ते तव मर्मणी जीवस्थानानि वर्मेणा कवचेनाहं छाद-
यामि आवृणोमि । राजा विप्रादीनामविषः सोमोऽमृतेन नास्ति मृतं
मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मेणा त्वा त्वामनुवस्तामन्वाच्छा-
दयतु । यस आच्छादनेऽदादिः लोद । तथा वरुणः ते तव वर्म उरोः
एयोरपि वरीयः उरुत्तरं प्रधीयः कृणोतु करोतु अत्यन्तमुरु वरीयः
ईयमुनि प्रस्थस्केत्यादिना (पा. ६-४-११७) उरोर्वरादेशः किं च
देवाः जयन्तम्विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा
हृष्यन्तु उत्सादयन्तु वा ॥ १७ ॥

मर्मणीं तरुति कवचं प्रयच्छति इति सङ्क्षामे कवच दानवेलायाप्तस्य
मन्त्रस्य पाठोविहितः इति रुद्रे तृतीयोऽध्यायः

अथ ' रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः '

हरिः—ॐ विष्मद्वाङ्महत्पिबतु सोम्यम्मद्वायुर्हर्धदचक्ष-
पता चविच्छुतम् । वातजुतो जोऽभिरक्षतिक्मना प्रजाऽ
पुपोप पुरुधा विगजति । १ ॥

विविधं भ्राजते विभ्राद् सूर्यः सौम्यं सोमरूपं हविः पिबतु कीदृशं
सौम्यं बृहत् महत् मधु मधुरस्वादम् । यः सूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः
अभिरक्षति पालयति पुपोप पुष्पाति च पुरुधा बहुधा विरानति च
शोभते कीदृशः-यज्ञपतौ यजमाने अविद्रुतमखण्डितमायुःदधत् स्थापयन् ।
वातजुतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति-प्रसिद्धिः । त्मना
मन्त्रेष्वाङ्मादेरात्मन (पा. १-४-१४१) इत्यात्मरूपः हू कौटिल्ये
हु हेरश्छन्दसीति (पा. ७-१-११) हू आदेशः ॥ १ ॥

उदुस्यज्ञातवेद सन्देवं बहन्ति केतवः । दृशे विष्वाय
सूर्यम् । २ ॥

उ निपातः पादपूरणः समिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे । केतवो
रश्मयः स्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्बहन्ति देवो दानाद्योतनाद्देति धात्वाः
[निरु. ७-१०-] किम्भूतम् सूर्यं जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं
धनं वा यस्मात्तम् किमर्गमुद्बहन्ति विष्वाय दृशे छत्र्ये चतुर्थो विश्वस्य
दर्शनाय अगद्बुद्धमित्यर्थः । दशेविख्ये चेति (पा. ३-४-११) तुमर्थे
निपातः । तस्मै स्वाहा सुद्रुतमस्तु ॥ २ ॥

येनापावकचक्षसा भुरण्यन्तस्त्रना ॥ ५अनु । एवं वरुण
पश्यसि । ३ ॥

हे पावक शोधक येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमतुपश्यसि
क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन्
तम् क्विन्तात् शत्रुप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा
स्वर्गच्छन्तम् येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा जनानस्मात्तपि भुर-
ण्यतः हे वरुण त्वं पश्य वरुणः सूर्यः ॥ ३ ॥

दैव्यां वद्व्युः आगतं रथेन सूर्यस्त्वचा । मद्धा
यज्ञं समञ्जाये । तम्प्रक्तथायं चित्रन्देवानाम्
॥ ४ ॥

देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्यौ अध्वर्यु अभिनौ युवां रथेन आग-
तमागच्छतम् शपो लुक् । कीदृशेन रथेन सूर्यस्त्वचा सूर्यस्तेव त्वक्
कान्तिर्यस्य तेन । एतन्मन्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं
समञ्जाये युवां संग्रक्षयतम् बहूनि हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तंप्रत्यया
(७-१२) अयं वेनः (७-११) चित्रन्देवानाम् (७-४२) तिस्रः
प्रतीकोक्ताः आद्ये द्वे शुक्रमन्यिपुरोरुचौ । (१) तृतीयाग्रयणस्य ॥ ४ ॥

तंप्रमनथा । अयंवेनः । चित्रदेवानाम् इतिचतुर्थकचः

तम्प्रक्तथा । पूर्वथा द्विष्यथे मथा ज्येष्ठतातिम्बहिषदं
स्वर्विदम् । प्रतीचीनं वृजनन्दोहसे धुनिमाभुजयन्तमनुया
सुवर्देस । ५ ॥

हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे पुनःपुनः सोमपानेन
वृद्धिं प्राप्नोषि ताम् । वृजनमिति मलनाम् (निष० २-९) मलं

मलवद्यशफलं दोहसे क्षारयसि-- ददासीत्यर्थः यजमानायेति शेषः
 कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यथा प्रत्यपूर्वेत्यादिना (पा. १-१
 १११) यावत्प्रत्ययः उपमार्यायः प्रत्यशब्दः पुराणवचनः (निघ०
 १-१७ चिरन्तनानां भृग्वादीनामीव फलं दोहसे । पूर्वया पूर्वेषा-
 मिव ऋषीणां साध्यादिनामिव विश्वया विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव ।
 इमया इदानीन्तनानाम् यजमानानामिवास्य फलन्दोहसे तन्त्वा स्तुम् इति
 शेषः । किम्भूतम् तम् ज्येष्ठतातिम् तननम् तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उ-
 दकुण्ठा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृक्षज्येष्ठाम्यामित्यादिना (पा.
 १-४-४१) मशंसायाम् तातिरुप्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो
 वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिपदम् यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिपदस्तम्
 स्वर्विदम् त्वः शुलोकम् वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः
 प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखम् धुनि धुज कम्पने कम्पितारम् शत्रूणाम्
 आशुम् शीघ्रम् जयन्तम् जेतव्यानि वस्तुनि यद्वास्या ऋचोऽर्यान्तरम्
 हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनम् प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनम् वर्जनीय-
 मालस्या श्रद्धादिकम् दोहसे रिक्तीकरोपि विनाशयसि दुह प्रपूरणे प्रपूर-
 णम् रिक्तिकरणमिति लीरस्वामी किं च यासु क्रियासु धुनि त्वदनुग्रहा-
 छत्रान्कम्पयन्तमाशुं सिप्रकारिणम् जयन्तम् सम्यगनुष्ठानेन यजमाना-
 न्तराण्यतिशयानमेनम् यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे
 तासु क्रियासु तं त्वाम् । स्तुमः इति शेषः । कथामिव प्रत्यथा यावत्प्रत्यय
 उपमार्याः प्रत्याः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वया पूर्वे वित्रा-
 दय इव विश्वया अतीताः सर्वे यंजमाना इव इमया इदानीन्तना वर्तमाना
 यजमाना इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः

शुकम् उत्तरवेदिश्रौणो प्रतिप्रस्था मन्यिनम् सादयति ॥ वेदिश्रौ-
 णिदैवतम् हे उत्तरवेदिश्रौणे त्वमना दृष्टा नुपार्हिसितासि ॥ १ ॥

अयं वेन चोदयत्पृश्निगन्वा ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने ।
इममपां संक्रमे सूर्यस्य शिशुनविष्णा मतिर्भी-
रिहन्ति । ६ ॥

अनयाधिदैवमधियज्ञं चावस्थितः सोमः स्तूयते ॥ अधिदैवं चन्द्रा-
त्मना स्तूयते । वेनोवेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः (॥ निरु. १०-१८)
विनि कान्तावित्यस्य, रूपम् अयम् वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने
उदकम् रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले धीप्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्मा
अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । पृश्निरादित्यो द्युलोको
वा गर्मोऽवस्थानं यासां ताः द्युलोकस्या रविस्था वा अपो वर्षति । किम्भू-
तो वेनः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युलक्षणम् जरायुवद्वेष्टनं यस्य स
ज्योतिर्जरायुः । इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विष्णो मेधाविनो
ब्रह्मणा इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वा-
भिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति बालं यथा कश्चिद्बालयति तद्वद्यं सोमं
स्तोत्रशास्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहति रर्चनकर्मसु पठितः (निघ०
१-१४) अर्चनं स्तवनमेव । किम्भूतमिमम् सूर्यस्यापां च सङ्क्रमे पृश्नि-
तामिरन्द्रिरभिपुतमिति शेषः सोमामिषवार्थं वसतीत्यर्थे आपो अपां-
सूर्यस्य च संगमे गृह्यन्ते ता वै बहन्तीनां ६ स्पन्दमानानां गृहीयादिया
गृहीयादिति ध्रुतेः । यद्वायमर्थः अपां सूर्यस्य सङ्क्रमे निमित्ते उदकसूर्य-
समागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विष्णो इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं
कस्यचिद्वस्तुनो लामाय यथा कश्चित्तौति । ईदृश हे सोम त्वमुपयामेन
ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृहामीति
शेषः ॥ ६ ॥

चित्रन्देवानामुदङ्गादजी कञ्चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा चावा पृथिवीऽ अन्तरिक्षः सूर्योऽआत्मा जगतस्त-
स्थुषञ्च । ७ ॥

परापररूपेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तूयते । सूर्यः चित्रमाश्रयं यथा तथा
उदगात् उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा । लङ्घ्ये लुब् उदयत्रेव स्वतेजसा
नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतिष्यादत्तऽइत्याश्रयम् किम्भूतः सूर्यः
देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकम् मुखमाश्रय
इत्यर्थः यद्दानीकं समूहः किरणपूज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणस्य
अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्प्रकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलसकाः सर्वस्य सदेव
मनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः
स सूर्य उद्गतः सन्धावापृथिवी दिवं भूमिं धान्तरिक्षं चाप्राः आपूरि-
तवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण
स्तौति । किम्भूतः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्यावरस्य च जगत
आत्मान्तर्यामी यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापति-
स्तद्भक्षेति श्रुतेः सूर्योऽद्वैतमनेनोच्यते इति भावः तस्मै स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ ७ ॥

आनऽइडाभिर्विदधे सुशस्ति विश्वानरु सविता देवऽ
एतु । अपि यथा मुधानो मत्संथानो विश्वजगदाभिपित्वे
मनीषा । ८ ॥

विश्वानरो विश्वनरहिनकारी सविता देवः नोऽस्याकं विदधे यज्ञ-
गृहे मा एतु आगच्छतु । कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात्तथा इडा
मक्षणेन शोमना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा यथा सर्वे
इदां मक्षयन्ति तथा एत्वित्यर्थः यद्वा सुशस्ति विमक्तिलोपः कीदृशो

यज्ञगृहे सुशस्ति सुशस्तौ इडामिः शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुन्का
 देवानाह हे युवानः जरारहिता देवा अपि निश्चितम् आमिषित्वे अमिषतने
 आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूपं मत्सथ मद वृत्तौ वृत्तय तथा
 नोऽस्माकं विश्वे सर्वे जगत् गन्तु जङ्गमम् पुत्रगवादिकम् मनीषा मनीषया
 बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्मृतप्यर्थः तर्पयत यथा भवद्भिरतुसिः क्रियते तथा-
 स्मत्प्रजास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यद्वय । कच्च घृत्रहृद्दगाऽअभिसूर्य्य । सर्वन्तदिन्द्रते
 घृते । ९ ॥

॥ वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिराविति कोशात् वृत्रमन्ध-
 कारम् शार्धरं हन्ति वृत्रहा रविः । हे वृत्रहन् हे सूर्य हे इन्द्र ऐश्वर्य-
 युक्त अद्य यत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगाः अभ्युदेपि तत्सर्वं ते तव
 वशोऽस्तीति शेषः यद्वा उदगाः अत्र पुरुषव्यत्ययः । यत्किंचित्प्राणि-
 जातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येशिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो उज्योतिष्कृदसि सूर्य्य । विश्वमा-
 भासि रोचुनम् । १० ॥

हे सूर्य त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च
 अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वं
 रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः कीदृशस्त्वम् तरणिः तरत्यति-
 क्रामति नमोयत्मेति तरणिः अश्ववितृम्योऽनिरिति [उणा. २-९८]
 तरतेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शतः विश्वस्य, दर्शतो, दर्शनीयः दृशेरतच् ॥ १० ॥

तत्सूर्य्यस्य । देवत्त्वनन्माहि च्चम्मद्वया कर्त्तुर्धिततुह सज्जभार ।

यदेदयुक्तुहीरतेः सधस्थ्यादाद्वात्री वासस्तनुतेसिमरम् ॥ ११ ॥

सूर्यस्य तत् देवत्वं देवतानु मावः तच्च महित्वं महामाम्यमैश्वर्यम्
तत्किम् कर्त्तोः ईश्वरे तोमुन्कसुनाविति (पा. ३-४-१३) इति करोते-
स्तोमुन्प्रत्ययः कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये विततं विस्तारितमंशु-
जालं संजमार संजहार संहरते न ह्यन्य । एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं
संहरतुं वा शक्नोतीत्यर्थः किं च यदा इत् यदैव हरितः हरितवर्णान्तश्मी
नयुक्तयुक्ते आत्मनि आरोपयति सधस्यात् सह तिष्ठन्त्यंशवो यत्र
तत्सधस्थं व्योममण्डलम् सध मादस्थपोश्छन्दसीति (पा. ६-३-१६)
सहस्य सधादेशः सन्धाकाले पीतवर्णानिंशून्यदा व्योममण्डलात्स्मि
न्पोजयति । आत् अनन्तरमेव रात्री निशाः सिमरम् वासः तनुते सर्वं वस्तु
तमसाद्यादयतीत्यर्थः सूर्योस्तादनन्तरं रात्रिसञ्जायात् सिमशब्दः
सर्वपर्यायः ॥ ११ ॥

तद्धिमन्नस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्योरूपकृणुते द्यौरुपरस्थे ।
अनन्तमभ्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमभ्यदरितुं सम्मरन्ति ।
॥ १२ ॥

सूर्यो द्यौः दुलोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते
कुरुते । येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पश्यति । मित्ररूपेण सुरु-
तिनोऽनुगृह्णाति । वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्य-
स्य अन्यत् एकं पाजो रूपमन्तम् कालजो देशतश्चापरिच्छेद्यम् रुशत्
शब्दं दीप्यमानं विज्ञानयनानन्दं ब्रह्मैव । अन्यत् कृष्णं दैतलक्षणं रूपं
हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्मरन्ति धारयान्त इन्द्रियग्राह्यं दैतक-

पेकम् एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म
सूर्य एवेत्यर्थः ॥ यान् इति बलनाम् (निष० २-२) इह । रूपमुच्यते
रोचतऽइति रुशत् औणादिकेऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो गुणभावश्च
निपात्यते यद्वा रुश हिंसायाम् रुच्यर्थे वर्तमानादस्मल्लटः शतरि रुश-
दिति रूपम् ॥ १२ ॥

यन्मुहार् ॥ अंसि सूर्य बर्हादित्य मुहार् ॥ अंसि ।
महस्ते सुतो महिमा पनस्य तेद्वादेव मुहार् अंसि । १३ ॥

यदित्यभ्ययम् सत्यार्थम् हे सूर्य सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति
सूर्यः राजसूयसूर्यस्यादिना (पा. १-१-११४) ययवन्तो निपातः
यद् सत्यं त्वं महान् अंसि श्रेष्ठोऽसि आदत्तेऽग्नित्यादित्यः हे आदित्य
यद् त्वं महानसि । किञ्च महः महवः सतः नित्यस्य ते त्वं महिमा पनस्यते
लोकैः स्तूयते हे देव दीप्यमान अद्वा सत्यं त्वं महानसि अभ्यासे, भूपा-
समर्थं मन्यन्तऽइति (निरु. १०-४२) पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १३ ॥

यद्सूर्यश्चर्वसा मुहार् ॥ अंसि सुआ देव मुहार् ॥
अंसि । मन्हादेवानामसूर्यः पुरोहितो विभुज्ज्योतिरदा-
व्यम् । १४ ॥

हे सूर्य यद् सत्यं श्रवसा घनेन यशसा वा त्वं महानसि हे देव
सत्यं त्वं महानसि देवानाम् मध्ये श्रेष्ठोऽसि केन मन्हा महत्त्वेन कीदृशः
त्वम् असूर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसूर्यः
प्राणिहितः पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः
सर्वदेवानां सूर्यविदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् विभु व्यापकमदाभ्यमनु-
पार्हिस्यं ज्योतिः तेजस्त्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथान्तऽद्वयं सूर्यं त्रिभेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते
जर्नमानऽउ जसा प्रतिभागजर्दीधिम । १५ ॥

आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । अथान्त इति आथान्तः श्रीज् सेवायाम् ।
अतः शतरि शपि गुणे प्राप्ते व्यस्येन वृद्धिः । इव एवार्थे । सूर्यं अथान्तः
आथान्तः एव अर्थाद्विशयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव
वसूनि धनानि वृष्टिषाम्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अमक्षत मजन्ते विमज-
न्ते प्राणिभ्यो विमज्ज्य ददतोत्यर्थः । मज मागसेवयोः अस्य वृद्धिः तद्धिः
प्रथमवद्वचने रूपम् । अहमावमार्पः । आत्मनेपदेष्वनन्त इति (पा.
७-१-५) क्तस्यादादेशः सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां वृष्टिं भूमौ विमजन्ती-
त्यर्थः । किं च वयं ताव्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च
ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम स्थापयामेत्यर्थः । किमिष
भागं न मागमिव यमा स्वमागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । वि धृतो
लङ् व्यस्येन शपः श्लुः द्वित्वम् तुजादिस्वादम्मासदीर्घः ॥१५ ॥

अद्वयादेवाऽउदिता सूर्यस्य निरहसं पिता निरव-
द्वयात् । तर्गे मित्रो वरुणो मामहन्तामदिति सं सिन्धुः पृ-
थिवीऽउतद्वयोः । १६ ॥

दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः नोऽस्मानंहसः पापात्
निःपिष्टं निर्मुञ्जत । अवद्यात् दुर्यशतोऽपि निःपिष्टं । एयक् कुरुतं
अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः क अद्यास्मिन्दिने सूर्यस्य
उदिता उदिते उदये अथ सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान्कुरुतेत्यर्थः । अद्येत्यत्र
द्यौऽतस्तिष्ठः निशातस्य चेति (पा० ६-३-१३५-१३६) दीर्घः
अन्येषामपि दृश्यत इति (पा. ६-३-१३७) दीर्घः पिष्टेत्यत्र किं च

मित्रादयः तत् (नः) अस्पृह्यचनं मामहन्तां पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः ।
के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि
च द्यौः स्वर्गः ॥ १६ ॥

आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशय अमृतम्-
त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि
पश्यन् । १७ ॥ इति रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्ययेन रथेन आयाति आगच्छति किं
कुर्वन् कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणम् कुर्वन् अमृतं
देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि
पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाध्विति विचारयन् ॥ १७ ॥ इति
रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ ' रुद्रे पंचमोऽध्यायः '

हरिः—ॐ नमस्ते रुद्रमग्न्यवस्तुतो तद्भुवने नमः । वा-
हुभ्यामुत ते नमः । १ ॥

हे रुद्र रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थोः
खणं रुत् ज्ञानम् माने क्लिप् तुगागमः रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः
ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नरान्दुःखमोगेन रोदयति रुद्रः हे रुद्र ते तव
मन्यवे प्रोषाय नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेपवे वाणाय

नमः उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः तव क्रोधवाणहस्ता अस्मदरिष्वेव
प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

याते । रुद्र शिवा तनूरघोरापापकाशिनी । तया नस्तु
शान्तमया गिरि शान्ताभि चाकशीहि । २ ॥

हे रुद्र या ते तवेदशी तनुः शरीरं । हे गिरिशान्त तया तन्या
नोऽस्मानमिचाकशीहि अभिपश्य चाकशीतिः पश्यतिकर्मा ॥ कीदृशी
तनुः शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा अविपमा सौम्या अंत-
र्वापापकाशिनी पापममुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न
पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमि-
त्यर्थः । गिरौ, कैलाशे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तार-
यति गिरिशंतः गिरिवाचिस्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टि-
द्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शेते गिरिशः अपति गच्छति जानातीत्यंतः
सर्वज्ञः अम गतौ मजने शब्दे कर्तरि क्तः गिरिशश्चासावंतश्च गिरिश-
तस्तत्सम्बुद्धिः शकन्वा दिस्वात्पररूपम् [हा. ६-१-९४ वा. १]
कीदृश्या तन्या शान्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

यामिपुंश्चिरिशान्त हस्ते विभुर्ष्यस्तवे । शिवाङ्गिरित्रताङ्गु-
मा हिंसीऽङ्ग पुरुषजगत् । ३ ॥

हे गिरिशंत त्वं यामिपुं बाणं हस्ते विमर्षि धारयासि किं कर्तुम्
अस्तवे असुक्षेपणे तुमर्थे तवेप्रत्ययः आसितुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः हे गिरित्र
गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि त्रायनऽङ्गति गिरित्रः तामिपुं शिवां कल्याण
कारिणीं कुरु किं च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदापि गवाश्वा
दिकं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

शिचेन वचसा । त्वा गिरिस्ताछा वदामसि । यथा नुडस-

बेमिजगदयधमः सुमनाऽसत् । ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिश हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तु-
तिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे
अछाभेराप्नुमिति शाकपूणिः (निरु. १-२८) संहितायां निपातस्य
चेति (पा. ६-२-१३६.) दीर्घः इदन्तो मसि (पा. ७-२-४६)
किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः
पश्वादि यया येन प्रकारेण अपहृप्तं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च
असत् भवति तथा कुर्वति शेषः सुमनः शब्दे पुंस्त्वमार्प जगद्विशेषण
त्वात् असदित्यत्र लोटोऽडाटावित्यट् (पा. ३-४-९४) इलोपः ॥ ४ ॥

अद्वयवो च दधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहीँश्च
सर्वाञ्जन्मयन्तसर्वाश्च यातुधान्यो धराचीऽपरासुव । ५ ॥

रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम
सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः कीदृशः । अधिवक्ता अधिकवदनशीलः प्रथमः
सर्वेषां मुख्यः पुज्यत्वात् दैव्यः देवेभ्यो हितः भिषक् रोगनाशकः स्मरणे
नैव रोगनाशाद्विषक्तम् एवं परोऽक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाह हे रुद्र सर्वा यातु-
धान्यः यातुधानी राक्षसीः त्वं परासुव परासिप अस्मभ्यो दूरीकुरु किं
कुर्वन् सर्वानहीन्सर्वव्याघ्रादन्जिम्मयन् विनाशयन् कीदृशीर्यातुधान्यः
अधराचीः अधरेऽधो देशेऽङ्गान्ति तां अधराच्यः ताः अधोऽधो गमनशीलाः
सौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्प्रोऽअरुणऽउत वञ्चुऽसुमङ्गलः । ये चैनः
रुद्राऽअमितो दिक्षुश्रिताऽसहस्रशो वैवालंहेडईमहे । ६ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च

नश्यन्तु णश अदर्शने नशेरत एत्वंम् अङ्गि वेत्येत्वम् पुषादित्वाञ्चुरह
 अस्य रुद्रस्य निपङ्गधिः निपङ्ग्यतऽङ्गिति निपङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मि-
 न्निति निपङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मा-
 न्प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

याते । हेतिर्मीढुष्टमहस्ते वभूर्व ते धनुः । तयास्मा-
 द्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज । ११ ॥

अतिशयेन मीढ्वन्मीढुष्टमः तसौ मत्वर्ये इति (पा १-४-१९)
 मसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् । (पा. १-४-१११ पत्वष्ट्वे हे मिढुष्टम
 सेकृतम् ववर्णुक्ते ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधम् वभूर्व अस्ति
 एकं ते वदं वादपूरणाप तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुज
 परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः कीदृशया तया अयक्ष्मया नास्ति
 यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

परिते धङ्गर्वनो हेतिरस्मान्मृणकु विश्वतः । अथो यऽई-
 षुधिस्तवारैऽ अस्मन्निधेहितम् । १२ ॥

हे रुद्र ते तव धङ्गर्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधम् विश्वतः सर्व-
 तोऽस्मान्परिवृणक्तु त्यजतु या हन्तिवत्यर्थः । वृजी । वर्जने रुषादित्वात्
 भम् । अथो अपि च यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधे-
 हि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥ १२ ॥

अवतत्तय धनुष्ट सहस्राक्ष शतेषुधे । नशीर्ष्य शुल्लया-
 नाम्मुखा शिवो नःसुमनो भव । १३ ॥

सहस्रवक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्षं हे शतेषुधे स्वं
 नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनाचिन्तश्च भव अनुग्रहाणे
 त्यर्थः । किं कृत्वा धनुस्वतस्य अपञ्चाकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुरवानि
 बाणफलाग्राणि निक्षीर्य शीर्णानि कृत्वा शू हिंसायाम् समासेऽनन्पूर्वे क्लो
 त्यप् कृत इत्यातोः (पा. ७-१-१००) ॥ १२ ॥

नमस्तुऽआयुधायानां तता य धृष्णवे । उभाभ्यामुत
 ते नमो बाहुभ्यान्तत्र धन्वने । १४ ॥

हे रुद्र ते तवायुधाय नमोऽस्तु बाणाय नतिरस्तु कीदृशाय अनात-
 ताप धनुष्यनारोपिताय धृष्णवे धर्पणशीलाय धृपेः क्लृप्त्ययः रिपून्हन्तुं
 प्रगल्भाय । उतापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तत्र धन्वने
 धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वी-
 काय ॥ १४ ॥

मा नो महान्तमुत मा नोऽ अर्भकम्मानुऽउक्षन्तमुत मा
 नोऽ उक्षितम् । मा नो बधीऽपितरम्मो त मातरम्मा नो-
 प्रियास्तन्वो रुद्ररीरिपुः । १५ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुषितृव्यादिकं मा बधीः मा हिंसीः
 सतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा बधीः नोऽस्माकमुक्षन्तं सिञ्चन्तं तरुणं
 मा बधीः उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थं च मा बधीः नः पितरं
 जनकं मा बधीः उतापि नो मातरं जननीं मा बधीः महान्तमित्यनेन सिद्ध-
 योर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः
 तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रीरिपुः मा हिंसीः रिपनिहिंसा-
 कर्मा ॥ १५ ॥

मा नस्तोके । तनये मा नऽआयुपि मा नो गोषु मा
नोऽअश्वेषुरीरिपः । मा नो वीरान्जुद्र भामिनो वधीर्हवि-
ष्मन्तुः सदमित्त्वा हवा महे । १६ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिपः मा हिंसीः न
आयुपि जावंन मा हिंसीः । नो गोषु घेनुषु मा रीरिपः । नोऽश्वेषु तुरगेषु
मा रीरिपः । विभक्तिव्यत्ययो वा लोके तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः माम
क्रोधे भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा वधीः । क
उपकार इति चेत् हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित्त्वा सदैव त्वां वयं हवामहे
यागायाह्वयामः त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्य आहवे । सेनास्ये दिशाश्च पतये नमो नमो
धृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनाम्पतये नमो नमः शरिप-
ङ्गरा य त्विषीमते पथीनाम्पतये नमो नमो हरिकेशायोप-
वीतिने पुष्टानाम्पतये नमो नमो दम्बलुशाय । १७ ॥

हिरण्यमाभरणरूपं बान्धोर्यस्य सहिरण्यमाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीः
तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः । हरयो हरितवर्णाः
केशाः पर्णरूपाः पेशां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः
पशूनां जीधानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ शरिपङ्गराय शरपं बाल-
तुणं तद्वरिपङ्गराय पितरक्तवर्णाय तिलोपशृणन्दसः । त्विषिर्दीप्तिरस्या-
सित त्विषिमान् संहितायां त्विषिशब्दस्य दीर्घः ईदृशाय रुद्राय नमः ।
पथीनां मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाचो उत्तरदक्षिण
वृत्तीया मार्गाः श्रुतायुक्ताः हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितापोषवी-

तिने गङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां
पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो बभ्रुशाय । व्याधिने ज्ञानाम्पतये नमो नमो
भवस्य हेतुं जगताम्पतये नमो नमो रुद्राय तत्तायिने क्षे-
त्राणाम्पतये नमो नमः सूतायाहन्त्यै वनानाम्पतये नमो
नमो रोहिताय । १८ ॥

बभ्रुशः कपिलवर्णः यद्वा विमर्ति रुद्रमिति बभ्रुवृषमस्तास्मिन्दोते
स बभ्रुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै रुद्राय नमः । अन्नानां पाल-
काय नमः भवस्य संसारस्य हेतुं आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः
जगतां पालकाय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छति
आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः
न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै अहन्त्रे सूताय सारथये तक्षपाय रुद्राय नमः ।
सारयिर्न हन्ति वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय । स्तथ पतये वृक्षाणाम्पतये नमो नमो
भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनाम्पतये नमो नमो मन्त्रिणे
घाणिजाय कक्षाणाम्पतये नमो नमः सुचैर्घोषाया क्रन्दयते
पत्नीनाम्पतये नमो नमः कृत्स्नाय तया । १९ ॥

रोहितो लोहितवर्णः । स्यपतिर्गृहादिकर्त्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः
वृक्षाणां पालकाय नमः भुवं तनोतीति भुवन्तिर्मूषण्डलविस्तारकः ।
वरिवो धनं करोतीति वारिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्थान

मोक्षकराय नमः । ओषधीनां ग्राम्याण्यानां पालकाय नमः आलोच-
नकुशलो मन्त्री वणिगेव बाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः । वनगता
गुल्मवीरुधादयः कसास्तेषां पालकाय नमः उच्चैर्वोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चै-
र्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय
नमः ॥ पक्षीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको
रथो गजश्चाश्वास्त्रयः पञ्च पदातयः एष सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभि-
धीयतइति व्यासोक्तेः (माहामारः १-२८९) ॥ १९ ॥

नमोऽकृत्स्नाय तया । धावते सत्त्वंनाम्पतये नमो नमो
सहमानाय निव्याधिर्नाह्याधिर्नाम्पतये नमो नमो
निपङ्क्तिर्ना ककुभायस्ते नानाम्पतये नमो नमो निचेरवे
परिचरायारण्यानाम्पतये नमो नमो ब्रह्मते । २० ॥

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्भुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य
भावः कृत्स्नायततातया आकर्णपूर्णधनुष्टेन धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते
रुद्राय नमः शीघ्रगतौ सरतर्थावादेशः तलोपशृङ्गादसः यद्वा कृत्स्नः सर्व
आपो लाभो यस्य स कृत्स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तया धावते
सर्वलामप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लामं प्राप्नोतीत्यर्थः
सत्स्वशब्दः प्राणिवाची सत्त्वनः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां
पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनामिवतीति सहमानः नितरां विध्याति हन्ति
शत्रूनि निव्याधी तस्मै नमः आ समन्ताद्विव्यन्तीत्यान्वाधिन्व्यः शूर
सेनास्तासां पालकाय नमः निपङ्क्तः खङ्गः सोऽस्यास्त्योति निपङ्क्ती ककुमो
महान् तस्मै रुद्राय नमः ककुम इति महत्नामसु (निघ. १-१)
पठितम् तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः अपहारबुद्ध्या निरन्तरं

चरतीति निचेरुः परित आषणवाटिकादौ हरणेछया चरतीति परिचरः
 तस्मै नमः। अरण्यानां वनानां पतये नमः। रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते
 यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादि-
 शरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं
 तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य लक्षकम् किं बहुना
 लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो वञ्चते। परिचञ्चते स्तायूनाम्पतये नमो नमो निषङ्गिणऽ
 इषुधि मते तस्कराणाम्पतये नमो नमः-सृकायिभ्यो जिघां
 ऽसद्रथो मुष्णताम्पतये नमो नमो सिमद्रथो नक्तञ्चर-
 द्रथो विकृन्तानाम्पतये नमः । २१ ॥

यद्यति प्रतारयति यच्चन् परि सर्वतो यद्यति परिवञ्चन तस्मै नमः ।
 स्वाभिन आसौ भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्तदीपम् धनमपन्हुते तद्वञ्चनम्
 सर्वव्यवहारे धनापन्हुतः परिवञ्चनम् । गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे
 खातादिना द्रव्यहर्त्तारः । स्वीया एवाहर्निशमहताता हर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः
 उत्तरे स्तायवः तेषां पतये नमः । निषङ्गः खड्गो बाणो वा सोऽस्या-
 स्तीति निषङ्गी । इषुधिर्बाणाधारोऽस्यास्तीतिषुधिमान् । तदुभयरूपाय
 नमः । तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः ॥ सृक इति वञ्चनाम
 (निष० २-२०) सृकेण वज्रेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः । मृका-
 पिणः अत एव शत्रून्हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः
 हन्तेः सश्रन्ता उत्तुप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ क्षेत्रादिषु धान्यापहर्तारो
 मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः । असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः
 नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तञ्चरतः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिनां

तकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । विरुन्तन्ति छिन्दन्ति ते विरुन्ताः छिन्वा-
हरन्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

नमोऽउष्णीषिणे । गिरिचुगय कुलुञ्चानाम्पतये नमो
नमोऽइषुमद्रो घन्वायिभ्यश्च वो नमो नमोऽआतन्वा-
नेभ्यः+ प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नमोऽआयच्छ्रपेभ्य-
श्च वो नमो नमो विसृजद्रथ+ ॥ २२ ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरःप्रावृत्य प्रा-
मेऽपहतुं प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अध्वन्यानां बस्त्राद्यपहतुं पर्व-
तादिविषमस्थानचारी तदुभयरूपाय रुद्राय नमः । कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां
लुघन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः कुत्सितं लुघन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो-
विद्यन्ते येषान्ते इषुमन्तः जनान्भीषयितुं वाणधारिणस्तेभ्यो नमः घन्वा
धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति घन्वायिनः हे रुद्रा धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं
नमः चकारो मन्त्रमेदज्ञापनार्थः एवमग्रेऽपि आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां
धनुषीत्यातन्वानास्तद्रूपेभ्यो नमः प्रतिदधते सन्दधते वाणं धनुषीति
सन्दधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूंषि ते आय-
च्छन्तः तेभ्यो नमः अस्यन्ति क्षिपन्ति वाणानित्यस्यन्तस्तेभ्यो नमः अमु
क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो विसृजद्रथे विरुद्रथश्च वो नमो नमः+स्वपद्रथो
जाग्रद्रथश्च वो नमो नमोऽशयानेभ्यः+आसनिभ्यश्च वो

नमो नमस्तिष्ठन्नथो धावन्नथश्च वो नमो नमः सभाभ्यः
॥ २३ ॥

विसृजन्ति विमुञ्चन्ति वाणानरिष्विति विसृजन्तः तेभ्यो नमः । विध्यन्ति
ताडयन्ति शत्रूनि विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः । मुक्तस्य वाणस्य लक्ष्ये
प्रवेशो वेधः । स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः
जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः । शेरते ते शयानाः
सुपुष्यस्यावन्तस्तेभ्यो नमः । आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च
वो नमः । तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः । धावन्ति ते
धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः । सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽश्व-
भ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नमोऽआह्वयाधिनीभ्यो विवि-
ध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमोऽउगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च
वो नमो नमो गुणेभ्यः ॥ २४ ॥

अथ जातसज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्त रुद्राद्वैतप्रतिपाद-
नाय अयोऽएवं हैतानि रुद्राणां जातानीति (९-१-१-१९)
श्रुतेः । समारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः समादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति
तात्पर्यम् ॥ समायाः पतिभ्यो वो नमः ॥ अश्वास्तुरगास्तेभ्यो नमः ॥ अश्वा-
नां पतिभ्यो वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यो देव्यः सेना
या ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ॥
उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उपसर्गान्त्यलोपः एपोदरा-
दित्वात् (पा. १-३-१०९) ब्राह्मणा यातरस्ताभ्यो नमः ।

चृहन्ति प्रन्ति चृहत्यः तृहि हिंसायां हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताम्बो
 वो नमः ॥ १४ ॥

नमो ग॒णेभ्यो । ग॒णप॑तिभ्यश्च वो नमो नमो व्रा॒तेभ्यो
 व्रा॒तप॑तिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्से॑भ्यो गृत्से॑पतिभ्यश्च
 वो नमो नमो वि॒रूपे॑भ्यो वि॒श्वरू॑पेभ्यश्च वो नमो नमः
 से॒नाभ्यः । २५ ॥

देवातुक्करा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः । गणानां पालका गणप-
 तयस्तेभ्यो वो नमः । व्राता नानाजातीयानां संपास्तेभ्यो नमः ॥ व्रात-
 पालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः गृथ्यन्ति बाण्डन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः
 गृत्सा मेघाविनो वा तेभ्यो नमः गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः ।
 विकृतं रूपं येषान्ते निरूपा नम्रमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः ।
 विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषान्ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहयग्रीवादय-
 स्तेभ्यो वो नमः ॥ १५ ॥

नमः से॒नाभ्यः । से॒नानि॑भ्यश्च वो नमो नमो र॒थिभ्योऽअ-
 र॒थेभ्यश्च वो नमो नमः । क्ष॒त्रेभ्यश्च स॒हस्र॑क्षेत्रेभ्यश्च वो नमो
 नमो म॒हद॑र्षोऽअ॒र्चके॑भ्यश्च वो नमः । २६ ॥

सेनारूपेभ्यो नमः । सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो
 वो नमः । ऋस्तश्छान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः ।
 नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो वो नमः । सि निवासगत्योः तुदादिः
 क्षियन्ति निवसन्ति रथेप्विनि क्षत्तारः यद्वा क्षिप्तेरणे क्षियन्ति प्रेरयन्ति

सारथीनिति सत्तारः रथाधिष्ठातारः । नष्टनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपो तृमातृ जामा-
 तृपितृदुहितृ इत्यौणादिकसूत्रेण तृचप्रत्ययान्तो निपातः तेभ्यो नमः ।
 सङ्गृह्यन्त्यश्वानिति संग्रहीतारः सारथयः एवुल्लृचाविति (पा. १-१.
 १३१) तृवृ । तेभ्यो नमः । महान्तो जातिविद्यादिभिररुहटास्तेभ्यो
 नमः । अर्मकाः प्रमाणादिभिररुपाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

नमस्तर्क्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलाले-
 भ्यः कर्म्मारेभ्यश्च वो नमो नमो निपादेभ्यश्च पुञ्जिष्ठे-
 भ्यश्च वो नमो नमः + श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमो
 नमः + श्वभ्यश्च । २७ ॥

तक्षाणः शिखजातयस्तेभ्यो नमः । रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्र-
 धारविशेषास्तेभ्यो वो नमः । कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्म्मारा-
 षोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु निपादा गिरिचरा मांसाशिनो मिह्लास्तेभ्यो
 नमः । पुञ्जिष्ठाः पक्षिपुञ्जपातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वो नमः । शुनो
 नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठमद्वरजुधारकाः श्वगणिनः नयतेर्हस्व आर्षः
 तेभ्यो नमः । मृगाक्कामयन्ते ते मृगयवः इदम्युरिदं कामयमान इति
 यात्योक्तेः (निरु. १-३१) सुष आत्मनः क्यजिति (पा. ३-१-८)
 क्यच् क्यचि चेति (पा. ७-४-३१) प्राप्तस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्र
 स्येति (पा. ७-४-३४) निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो
 नमः ॥ २७ ॥

अमृगयुभ्यश्च । श्वर्षीतभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च
 रुद्राय च नमः + शर्वाय च पशुपतये च नमो भीलंग्री-

वाय च शितिकण्ठाय च नमः कपर्दिने । २९ ॥

ॐ वः शब्दास्ते पूजावाचका वा न. युष्मदादेशाः । इत्युभयतो नम-
स्कारमन्त्राः समाप्ताः । अयं नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उच्यन्ते ।
भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः । सत् दुःखं द्रावयति
नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः ॥ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः ।
पशुनज्ञानपाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः । विषभक्षणेन नीला नीलव-
र्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः । शितिः श्वेतः
कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती धवल-
मेघकी ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने । च ह्युप्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय
च शतधन्वने च नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च नमो
मौदुर्ध्माय चेपुमते च नमो ह्रस्वाय । २९ ॥

कपर्दो जटा जूटोऽस्यास्तीति कपर्दो तस्मै नमः । पाशुपतादिवेषेण ॥
पराराः सर्वे समुच्चयार्थं ज्ञेयाः व्युत्थाः मुण्डिताः केशा यस्य स व्युप्त-
केशस्तस्मै नमः । यस्यादिरूपेण मुण्डितत्वम् । सहस्रमक्षीणि यस्य सह-
स्यास्तस्मै इन्द्ररूपाय नमः । शतं धनुषि यस्य शतधन्वा धनुषश्चे-
त्यनङ् [पा. १-४-२३२] तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः । गिरौ कैलाशे
शेतेऽसी गिरिशयस्तस्मै नमः । शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय विष्णुः शिपिविष्ट
इति श्रुतेः यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः पशवेषु शिपिरिति श्रुतेः
सर्वप्राणिष्वन्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः यज्ञेऽधि-
देवतात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठानेत्यर्थं तस्मै नमः

शिष्योऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः [निरु.
५-८] अतिशयेन भीह्वान्मेषरूपेण सेक्ता गीढुष्टमः तस्मै नमः ॥
इषवो बाणाः सन्त्यस्येतीपुमान् तस्मै नमः ॥ २९ ॥

नमो ऋत्वाय । च वामुनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे
च नमो वृद्धाय च सवृधे च नमोऽग्न्याय च प्रथमाय च
नमः आशवे । ३० ॥

रूपतो नमस्काराः । हस्तोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः । वामनः सङ्कुचिता
वयवस्तस्मै नमः । बृहन्प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः । वर्षीयानतिशयेन वृद्धः प्रस्य-
स्केत्यादिना (पा. ६-४-१५७) वर्षादेशः तस्मै नमः । वृद्धो वयसाधिक-
स्तस्मै नमः । वर्धन्ते विद्याविनयादि गुणैस्ते वृधः पण्डिताः क्षिप् तैः सह
वर्ततः इति सवृत् तस्मै नमः । जगतामग्रे भवोऽग्न्यस्तस्मै नमः । अप्राचत्
सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ३० ॥

नमः आशवे । चाजिराय च नमः शीर्ग्याय च शीर्ग्याय
च नमः ऊर्ग्याय च वावस्वर्ग्याय च नमो नादेयाय च ह्री-
प्याय च । ३१ ॥

अप्सुते नगद्याप्नोतीत्याशुस्तस्मै नमः । अगति गच्छतीत्यजिरो
गतिशीलस्तस्मै नमः । शीघ्रे वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्रः । तत्र भव इति ।
(पा. ४-३-५३) यत्सर्वत्र ॥ शीघ्र कथ्यते शीघ्रते कथ्यते इति शीघ्र
आत्म श्वापी पचाद्य च तत्र भवः शीघ्रः । शीघ्रो जलप्रवाहो वा शीमः क्षिप्रो
वा तत्र भवाय नमः । ऊर्मिषु कल्लो लेपु भव ऊर्म्यः । तस्मै नमः ।
अवगनः स्वनो यस्मात्तिदवस्वनं स्थिरजलम् यद्वा अथ नीचैर्गतादी
स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय । नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नमः । स्त्रीभ्यो ढक्

(पा. ४-१-१२०) ॥ क्षीणे जलान्तर्धतिर्निर्जलभूमौ भवो क्षीप्य
स्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

नमो ज्येष्ठाय । च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चाप-
रजाय च नमो मध्यमाय चापगुल्माय च नमो जघन्याय
च बुध्न्याय च नमः सोम्याय । ३२ ॥

वयोऽवस्थाविशेषामिवायकाः षट् नमस्काराः । अत्यन्तं प्रशस्यो
ज्येष्ठस्तस्मै नमः । ज्य चेति (पा. १-३-६१) प्रशस्यशब्दस्येष्टनि
ज्यादेशः । अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः । युवाल्पयोः कनन्य
तरस्यामिति (पा. १-३-६४) कनादेशः पूर्वं जगदादौ द्विरप्यगर्भ
रूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः । अपरस्मिन्काले प्रलयेकालाग्निरूपेण
जातोऽपरजस्तस्मै नमः । मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिरूपेण भवो मध्य-
मस्तस्मै नमः । मध्यान्मः । गल्म घाट्टे गल्मनं गल्मो घाट्टम् । अप-
गतो गल्मो यस्मात्सोऽपगल्मोऽप्रगल्मोऽन्युत्पन्नेन्द्रियस्तदूपाय नमः ।
एकगर्भान्तरितोऽपगल्मो वा । जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो
जघन्यस्तस्मै नमः । बुध्रे वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

नमः सोम्याय । च प्रतिसुम्याय च नमो याम्याय च
क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमः उर्वम्याय
च खल्ल्याय च नमो वृत्र्याय । ३३ ॥

सोमं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोम्यः यद्वा उपाभ्यां पुण्यपापाभ्यां
सहितः सोमो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नपाति पापेन पापमु-
पाभ्यां मनुष्यलोकमिसाधर्वणश्रुतेः । [प्रश्नोपनिषः. २-१] । तत्र

भवः सौम्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र
 भवः प्रतिसर्यः तस्मै नमः । आहुः प्रतिसरं हस्तमूत्रे माल्यस्य मण्डने ।
 व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे नियोज्यारक्तं कर्णे मन्त्रमेदेऽपीति विश्वः । यमे भवो
 याम्यः पापिनां नरकार्त्तिदाता तस्मै नमः । सेमे कुशले भवः सौम्यस्तस्मै
 नमः । श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वातत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः अव-
 सानं समाप्तिर्वेदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यस्तस्मै नमः उर्वरा सर्वसस्याब्जा
 मूस्तत्र धान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्मै नमः । खलो धान्यविवेचनदेशस्तत्र
 भवः खल्यस्तस्मै नमः । खलः कल्के मुवि धाने कूरे कर्णे जयेऽधमे
 इत्युक्तेः ॥ ३१ ॥

नमो वरुणाय । च कक्ष्याय च नमः । च श्रुवाय च प्रति-
 श्रुवाय च नमः । आशुर्येणाय च आशुरथाय च नमः । शूराय
 चावभेदिने च नमो विलिम्बने । ३४ ॥

वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वने वृक्षाघो जलं वा वनं प्रस-
 वने मेहे प्रवासेऽग्निसि कानने । कक्षं वृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः ।
 कक्षो वीरुधि दोर्मूले कळे शुष्कवने वृणे श्रूयतऽइति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः ।
 प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः । आशुः शीघ्रा सेनायस्य स आशुर्येणः
 तस्मै नमः । आशु शीघ्रो रघो यस्यासावाशुर्यस्तस्मै नमः । शूराय युद्ध-
 धीराय नमः । अवमिनत्ति रिपून्नीचैर्विदारयतीत्यवभेदास्तस्मै नमः ॥ ३४ ॥

नमो विलिम्बने । च कवचिने च नमो विलिम्बने च वरु-
 धिने च नमः । श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय
 चाहनभ्याय च नमो धृष्णवे । ३५ ॥

विलम्बे शिरस्त्राणमस्यास्ति विलम्बी तस्मै नमः । पटस्यूतं कर्पासगर्भं
 देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः । लोहपत्रं शरीररक्षकं
 वर्म तदस्यास्तीति वर्मा तस्मै नमः । गजोपरिस्थो गजवाकारः कीदृशो
 वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरूथी तस्मै नमः । वरूथं तु तनुत्राणे
 रथगोपनवेद्यमनोः । श्रुताय प्रसिद्धाय नमः । श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य
 स श्रुततेनस्तस्मै दुन्दुमौ मेर्यां भवो दुन्दुम्यस्तस्मै । दुन्दुभिस्तु मेर्यां द्विति-
 मुते विप्रे । आहन्यते तान्द्यतेऽन्नेनेत्याहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र मम
 आहनन्यस्तस्मै ॥ १९ ॥

नमो धृष्णये । च प्रमृशाय च नमो निपज्ञिणे चेपुधिमते
 च नमस्तीक्ष्णेपत्रे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधर्षणे
 च । ३६ ॥

धृष्णोक्षीत्येवंशीलो धृष्णुः प्रगल्भ तस्मै नमः । प्रमृशति विचारयति
 प्रमृशः पण्डितस्तस्मै नमः इगुपधेति [पा. ३-१-११९] कः निपज्ञिणे
 खड्गयुनाय नमः । इपुधिमते तूणयुताय नमः । तीक्ष्णा असह्य इपवो
 याणा यस्य सः तीक्ष्णेपुस्तस्मै नमः । आयुधान्यन्यान्पि सन्ति आयुधी
 तस्मै नमः । शोभनप्रायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुधस्तस्मै नमः । शोभनं
 धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा तस्मै ॥ ३६ ॥

नमः सुर्थाय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय
 च नमः कुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च
 वैशन्ताय च नमः कूप्याय । ३७ ॥

सुतिः क्षुद्रः प्रवाहः क्षुद्रमार्गो वा तत्र ममः क्षुत्यस्तस्मै नमः

याश्चादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यस्तस्मै नमः । कुत्सितमटति ऊनो
यत्रेति काटो विषममार्गस्तत्र भवः काट्यस्तस्मै नमः । काटः कुल्याप्रदेशो
वा नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यघोभागः श्रक्प्रबध्ः पयामिति
(पा. १-४-७४) अप्रत्ययः द्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईदिति ॥ (६-३-
९७) अप्ठ्वाब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्प्यस्तस्मै नमः । कुल्या दृक्षिमा
सरिस्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु बान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यस्तस्मै । कुलं
देहेऽन्वये गणे । सरसि भवः सरस्यस्तस्मै नमः । नद्यां भवो नादेयस्तस्मै
नदीजलरूपाय नमः ॥ वेशन्तोऽल्पसरस्तत्र भवो वैशन्तस्तस्मै नमः ॥ १७ ॥

नमः कूप्याय । चावृद्धाय च नमो वीध्याय चातृप्प्याय
च नमो मेघ्याय च विदधुत्याय च नमो वण्ण्याय चावृ-
ण्ण्याय च नमो वास्याय । ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यस्तस्मै । अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यस्तस्मै नमः ।
इन्धी दीप्तौ विशेषेण इध्रं बोध्रं निर्मलं शरद्व्रं तत्र भवो वीध्र्यः पद्मा
विगत इध्रो दीप्तिर्यत्मात्स वीध्रो धनागमस्तत्र भवाय नमः । आतपे भव
आतप्यस्तस्मै मेवे भवो मेघ्यस्तस्मै । विद्युति भवो विद्युत्यस्तस्मै । वर्षे
वृष्ट्या भवो वर्ष्यस्तस्मै । अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यस्तस्मै नमः ॥ १८ ॥

नमो वास्याय । च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वा-
स्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्ब्राय चा-
रुणाय च नमः शत्रवे । ३९ ॥

वाते भवो वात्यस्तस्मै । रिप्यन्ते नश्यन्ति, मृतान्यत्रेति रेष्मा प्रलय-
कालः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽदृष्टि (पा. ३-२-७५) मनिन् तत्र भवो

रेभ्यः प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः । वास्तुनि गृहमुवि भवो वास्तव्य
स्तस्मै वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् वास्तुं गृहमुवं पाति वास्तुपंस्तस्मै । उग्रया
संहितः सोमस्तस्मै । रुत दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकस्तस्मै । ताम्रो
रक्तवर्णः उदयद्रविरूपेण तस्मै । अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्क-
रूपेण ॥ ३९ ॥

नमःशङ्खे । च पशुपतये च नमःऽङ्ग्राय च भीमाय
च नमोऽग्रेयधाय च दूरे वधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे
च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय । ४० ॥

शं मुखं गमयति प्रापयति शङ्खः शं सुखरूपा भावो वाचो वेद
रूपा यस्येति वा तस्मै । पशूनां प्राणिनां पतिः पालकस्तस्मै । उग्र उद्-
र्णायुधः शत्रून् हन्तुं तस्मै भीमः शत्रुभयोत्पादकः । अग्रे पुरो वर्तमानो
हन्तीत्यग्रेवधस्तस्मै । दूरे वर्तमानो हन्तीति दूरेवधस्तस्मै । हन्तीति हन्ता
तस्मै लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः । अतिशयेन हन्ता
हनीयान् तस्मै तुरिष्ठेमेयः स्त्रिति । (पा. ६-१-११४) वृक्षो लोपः
प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः । हरपो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो
वृक्षेभ्यः कल्पवृक्षरूपेभ्यो नमः । तारयति संसारमिति तारस्तस्मै ॥ ४० ॥

नमःशम्भवाय । च मयो भवाय च नमः शङ्खगाय च
मयस्कराय च नमःशिवाय च शिवतराय च । ४१ ॥

शं मुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः । यद्वा शं सुखरूपश्चासौ भवः
संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवत्यस्मात् तस्मै नमः । मयः सुखं भवत्यस्मान्मयो

भवः संसारसुखप्रदस्तस्मै । शं लौकिकसुखं करोति शंकरस्तस्मै । भयो
मोक्षसुखं करोति भयस्करस्तस्मै । स्रक्न्दनादिरूपेण लौकिकसुखका-
रित्वम् । शस्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां
पदभ्यां साक्षात्सुखकारित्वम् पूर्वपदभ्यां तद्वारा कारयितृत्वमिति
विवेकः । शिवः कल्याणरूपो निष्पापस्तस्मै । शिवतरोऽत्यन्तं शिवो
भक्तानपि निष्पापान्करोति तस्मै नमः । अस्यां कण्ठिकायां षड्भज्यं
पूर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

नमःप्रार्थ्याय । चात्रार्थ्याय च नमःप्रवर्तणाय चोत्तर-
णाय च नमस्तोत्थ्याय च कूल्याय च नमःप्रशरण्याय च
फेड्याय च नमःसिकृत्याय । ४२ ॥

पारे संसारान्धेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यस्तस्मै । अवारे
अर्वात्तीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्थस्तस्मै । पारावारे परार्थाची
तीरे पात्रम् पद्यन्तरमिति कोपः । प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरण
हेतुः प्रतरणस्तस्मै । उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणस्तस्मै ।
तीर्थे प्रयागादौ भवस्तीर्थस्तस्मै । कूल्ये तटे भवः कूल्यस्तस्मै । शर्पं
पालतृणं गंगातीरोत्पन्नम् कुशाङ्कुरादि तत्र भवः शप्यस्तस्मै । फेने
डिण्डिरे भव फेन्यस्तस्मै ॥ ४२ ॥

नमःसिकृत्याय । च प्रवाह्याय च नमःकिटशिलाय
च क्षयणाय च नमःकर्पादिने च पुलस्तये च नमःइरिण्याय
च प्रपृच्छ्याय च नमो वृज्याय । ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकतास्तस्मै । प्रवाहे स्रोतासे भवः प्रवाह्यस्तस्मै ।

कुत्सिताः क्षुद्राः - शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किं-
 शिलस्तद्रूपाय नमः । क्षियन्ति निवसन्त्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदे-
 शस्तस्मै । कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै । पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः
 यस्य तत्त्वं छान्दसं रस्थ लत्वं च । यद्वा पूर्णं शरिरेषु अस्तिः सत्ता यस्य
 स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी तस्मै नमः । श्रिणमूपरं त्रितृणदेशस्तत्र भव
 श्रिण्यः तस्मै । प्रकृष्टः पन्याः प्रपन्यो बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः
 प्रपथ्यस्तस्मै ॥ ४३ ॥

नमो ब्रज्याय । च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गो-
 ह्याय च नमो हृदय्याय च निवेप्याय च नमःकुण्डल्याय
 च गह्वरेष्ठाय च नमःशुष्क्याय । ४४ ॥

ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रज्यः तस्मै गोष्ठाध्वनिब्रहा ब्रजाः । गावस्ति-
 छन्ति यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै । तत्त्वं शय्या तत्र भवस्त-
 ल्प्यस्तस्मै गेहे भवो गेह्यस्तस्मै हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्मै । निवेप्य
 आवर्तो नीहारजलं वा तत्र भवो निवेप्यस्तस्मै । कुत्सितमदन्ति गच्छन्ति
 जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यस्तस्मै ।
 गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठस्तस्मै ॥ ४४ ॥

नमःशुष्क्याय । च हरित्याय च नमःपालं सव्याय च
 रजस्याय च नमो लोप्याय चो लप्याय च नमःऊर्ध्व्याय
 च सूर्याय च नमःपर्णाय । ४५ ॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यस्तस्मै । हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरि-
 त्यस्तस्मै । पांसुषु घृलिषु भवः पांसव्यस्तस्मै । ओर्गुणः । रजसि गुणे परागे

वा भवो रजस्यस्तस्मै । रजो रेणुपरागयोः स्त्रीपुण्ये गुणभेदे च । लुप्यते
नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यस्तस्मै । लोपः
संहारो वा । उलपा बल्वनादितृणविशेषास्तत्र भव उलप्यस्तस्मै ।
उलपस्तु गुल्मिनीतृणभेदयोः । उर्व्या भूमौ भव उर्व्यः तस्मै दीर्घ
आर्षः । ऊर्वो बडवानलो वा । शोभनं ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्यः
स्तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः+पर्णाय । च पर्णशदार्य च नमःउद्धरमाणाय चाभि-
रुमते च नमःआखिदते च प्रखिदते च नमःइपुकृज्यो धनु-
ष्कृज्यश्च वो नमो नमो वडकिरिकेज्यो देवानां हृदये-
ज्यो नमो विचित्रवस्केज्यो नमो विक्षिणस्केज्यो नमःआ-
निर्हतेज्य+ । ४६ ॥

तरूणां पत्ररूपाय नमः । शद्व शातने शदनं शदः शातनम् यद्वा प-
र्णानि शिर्यन्ते शात्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थिति-
देशस्तद्रूपाय नमः । गुरी उद्यमे तुदादिभ्यः शः उद्धरते उद्यमश्च करोति
उद्धरमाण उद्यमी तस्मै । अभिहन्ति शत्रूनित्याभिघ्नन् तस्मै । आ समन्ता-
त्स्थित्यते दैन्यं करोत्यमक्तानामित्याखिदन् तस्मै । प्रकर्षेण खेदयति पापिन
इति प्रखिदन् तस्मै । इपून्वाणान्कुर्वन्ति ते इपुङ्गतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ।
धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो शुष्मभ्यं नमः । शुष्मदादेश
योगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाप्ताः॥ एवं चत्वा-
रिंशदधिकशतद्वयमन्त्रै रुद्राय सर्वात्मत्वमुक्तम् । अथ रुद्रेषु प्रधानमू-
तानामग्निवायुमूर्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यजुष्युच्यन्ते । चतुर्णामादौ
नमः शब्दाच्चत्वार्येव यनूंषि । आद्यं चतुर्दशाक्षरम् ॥

इमा रुद्राय । तवसे कपहिने क्षयवीराय प्रमरामहे
मती ३ । यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वम्पुष्टहानेऽ
अस्मिन्ननातुरम् । ४८ ॥

अथमिमा अस्मदीया मतीःयुद्धिः रुद्राय शङ्कराय प्रमरामहे प्रहरा-
महे समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः । ह्यग्रहोर्मः । कीदृशाय तवसे महते
बलवते वा । उभयत्र तवः शब्दः पठितः (निघ० १-१-१-१) कप-
दिने जटिलाय । क्षयद्वीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूरा यत्र स क्षयद्वी-
रस्तस्मै शूरयुतायेत्यर्थः । क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा ।
द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये
यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन्वासस्थाने
विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत्
स्यात् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

याते । रुद्र शिवा तनूः शिवाविश्वा हा भेषजी । शिवा-
स्तस्य भेषजी तया नो मृडजीवसे । ४९ ॥

या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तथा तन्वा नोऽस्मान्जीवसे जीवितुं
मृड सुखम् । कीदृशी शिवा शान्ता अघोरा । विश्वाहा विश्वानि च ता-
म्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति (पा. २-३-५)
द्वितीया तस्या आकारः सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी
भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्तिका । स्तस्य शारीरव्याधिः शिवा
समीचीना भेषजी निवर्तिकौषाधिः ॥ ४९ ॥

परिनो रुद्रस्य हेतिर्वृणकुपरि स्वेपस्य दुर्मतिरघायोऽ ।

अवस्थिरा मधवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड
। ५० ॥

रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु परितो वर्जयतु
अस्मान्मा हन्स्वित्यर्थः । स्वेपस्य क्रुद्धस्य अधायोः द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टमति
द्रोहबुद्धिश्चास्मान्परिवृणक्तु त्वेपति क्रोधेन ज्वलति स्वेपस्तस्य पचाद्यच्
अयं पापं परस्येच्छति अवायुः सुप आत्मनः कयजित्यत्र (पा. ३-१-८)
पेच्छायामपि वाच्यमिति कयच् कयचि चेतीस्वे (पा. ७-४-३१)
प्राप्ते अश्वायस्यादिति (पा. ७-४-३७) आकारः कयाच्छन्दसीति
(पा. ३-२-१७०) उपत्ययः मेहति सिंचतीति मिद्वान् हे मीढ्वः
कामाभिर्वर्षुक स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूपि त्वमवतनुष्व अवतारय
अपारहिताति कुरु । किमर्थं मधवद्भ्यः मधमिति धननाम मधं हविर्लक्षणं
धनं विद्यते येषां ते मधवन्तो यजमानास्तदर्थं यजमानानां मयनिवृत्तये
इत्यर्थः । किं च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रं च
सुखय कर्मणि चतुर्थ्यौ ॥ ५० ॥

मीढ्वष्टम शिवतम । शिवो नः सुमना भव । परमे वृक्ष-
आयुधनिधाय कृत्तिं घर्सा नऽआचरपिनाकम्बिष्मदार्गहि
। ५१ ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढ्वष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे मीढ्व-
ष्टम अतिशयेन कामसेक्तः हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्त्तः । नोऽस्मा-
न्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः दृष्टचित्तश्च भव । किं च परमे दूरस्ये
उक्तं वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं वर्म
वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा । आगच्छन्नापि

पिनाकं धनुर्विभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगच्छ । ज्याशरहीन् प्रतुर्मा-
त्रम् शोभायं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विकिरिद्र विलोहित । नमस्तेऽस्तु भगवड् । यास्ते
सहस्रं हेतयोव्यमस्मन्निवपन्तु ताः । ५२ ॥

विविधं किरं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र
हे विलोहित निगतं लोहितं कल्पयं यस्मात्स विलोहितः हे शुद्धस्वरूप
भगवः भगवन् ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसं-
ख्यान्याद्युधानि ता हेतयांस्त्वदन्यमस्मभ्यतिरिक्तं निवपन्तु ग्रन्तु ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः । तासामीशानो
भगवदपराचीना मुखोऽकृधि । ५३ ॥

हे भगवः भगवन् पशुणैश्चर्यसम्पन्न तव बाह्वोर्हेतायोः याः सह-
स्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतिनां मुखा मुखानि शल्यानि
पराचीना असमस्तः पराद्मुखानि त्वं कृधि कुरु करावेः शपि लुप्ते श्रुश-
णुपृक्तगृभ्यश्चन्दसीति [पा. ६-४-१०२] हेर्धिः । कीदृशस्त्वम्
ईशान् ईष्टऽइतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसंख्यानि धनुः खड्गः
शूलं तमेत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यावम् । सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः
संख्यैकवचनाच्च बीध्सायामिति (पा. ५-४-४३) शस्त्रत्वयः धनुष-
वीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यात्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

असंख्यघाता सहस्राणि । ये रुद्राऽअधिभूम्याम् तेषां
सहस्रयोज्ज्वलानि तन्मसि । ५४ ॥

भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असेख्याता असेख्यातानि सहस्राणि अ-
मिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः तेषां रुद्राणां घन्वानि घनूषि
सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते
मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपज्यानि कृत्वास्मत्तो
दूरं सिपाम इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अस्मिन्नर्महत्स्यर्णवेन्तरिक्षे भवाऽअधि । तेषां सहस्रयो-
जनेवध्वानितम्भसि । ५५ ॥

अन्तर्गिहस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिभ्रित्य ये भवा रुद्राः
स्थिताः तेषां घन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशोऽन्तरिक्षे महाति विशाले
अर्णवे अर्णीसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णसो
ह्योपश्वेति [पा. १-२-१०९-२] वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ११ ॥

नीलग्रीवाऽशितिकण्ठा दिवङ् रुद्राऽउपभ्रिताऽ तेषां
सहस्रयोजनेवध्वानितम्भसि । ५६ ॥

धृस्था रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं ह्यलोकमुपभ्रिताः स्वर्गस्थास्ते-
षामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते । शितिः
श्वेतः कण्ठो येषां ते । विपग्रासात्किंयान्कण्ठमागः कृष्णः कियान्श्वेत
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

नीलग्रीवाऽशितिकण्ठाऽ । शर्वाऽअधक्षमाचराऽ तेषां
सहस्रयोजनेवध्वानितम्भसि । ५७ ॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अपोमागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमा-

यां भुवोऽवोभागे चरन्ति मच्छन्ति ते क्षमापराः पाताले वर्तमानाः-तेषा-
मित्युक्तम् नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु । शम्पिञ्जरानीलग्रीवा विलोहिताः । तेषां
सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ५८ ॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कीदृशाः शम्पिञ्जराः शष्पं
मालदृणं तद्वत्पल्लरा हरितवर्णाः । नीलग्रीवा नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे
नीलवर्णाः । तथा के चन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं
लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहिता-
दिधातवः तेजोमयशरीरादित्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखा सं- कपर्दिनः । तेषां
सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ५९ ॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां घन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः भूतानां देवविशे-
षाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पाल-
काः तत्र केचिद्विशिखासः विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपल-
क्षकः मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये पथाम्पथिरक्षयऽपेलबृदाऽर्ज्युर्ध्व- । तेषां सहस्र-
योजनेवधन्वानितन्मसि । ६० ॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः पथां लौकिकवैदिक-
मार्गाणामधिपतय इति पूर्वोऽर्चोऽनुपक्तः । तथा पथिरक्षयः पथो मार्गा-

स्तानेवान्यापि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः । ऐलवृदाः इलानाम-
न्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः यद्वा इला पृथ्वी तस्या - इदमैलमन्नं तद्विभ्रति
ते ऐलभृतः तऽएव परोऽक्षवृत्त्या ऐलवृदा उच्यन्ते अन्नैर्जन्तूनां पोषका
इत्यर्थः । आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः यद्वा
आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि । प्रचरन्ति सूकाहस्ता निपक्षिणः तेषां
सहस्रयोजनेवधञ्चानितश्मसि । ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः
सूकाहस्ताः सुकेत्यायुधनाम सूका आयुधानि हस्ते येषां ते । निपक्षिणः
निपक्ष्णाः खड्गाः विद्यन्ते येषां ते । सूकाहस्तत्वेऽपि निपक्षित्वेऽपि
खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येभ्यः । विविद्धवन्ति पात्रेषु पिबन्तो जनान् । तेषां
सहस्रयोजनेवधञ्चानितश्मसि । ६२ ॥

ये रुद्रा अक्षेपुं मुञ्च्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान् विविध्यन्ति दिशेषेण
ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्य-
क्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिबन्तो क्षीरादिषान् कुर्वन्तो जनान् विविध्यन्ति
अन्नोदक मोक्षारो व्याधिमिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः
तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

यऽपुतावन्तश्च भूर्यां सश्च दिशो रुद्रा वितस्तिथरे ।
तेषां सहस्रयोजनेवधञ्चानितश्मसि । ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः
उक्तेभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो
व्याप्य स्थिताः तेषां वनूपि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोस्तु । रुद्रेभ्यो ये दिविष्येषां धर्षमिषवड । तेभ्यो
दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्यतीर्चीर्दशोर्दीर्घीर्दशोर्दार्ढ्यः । ते-
भ्यो नमोऽ अस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते
यन्दिहम्मो यक्ष नो द्वेष्टितमेषां जम्मे दध्मड । ६४ ॥

त्रिलोकस्या रुद्रा उच्यन्ते । दिवि तुलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च
रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषवः प्राणाः आयुश्चस्थानीया कृष्टिः अतिवृष्ट्यादी-
तिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ तेभ्यो रुद्रे-
भ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषाः प्राङ्मु-
खाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः
दशाङ्गुलीः कुर्वे प्रतीचीः मत्स्यङ्गुलाः दशाङ्गुलीः कुर्वे उदीचीरुदङ्गुलाः
दशाङ्गुलीः कुर्वे । ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं बद्धा सर्वदिक्षु
नमस्कारोमीत्यर्थः । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु दश वाऽ-
अञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोतीति (९-११-३९)
श्रुतेः । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रसन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान्मृडयन्तु मृडयन्तु ।
किं च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विपन्तीति शेषः ययं च यं द्विष्यो यस्य द्वेषं कुर्मः
च पुनर्यो नरो नोऽस्मान्द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्मे दंष्ट्रा-
कराले मुखे दध्यः स्थापयामः अस्मद्विषमस्मद्वेष्ट्यं च नरं रुद्राः पूर्वो-
क्ता मसयन्त्वित्यर्थः अस्मांश्चावन्तु च ॥ ६४ ॥

नमोस्तु । रुद्रेभ्यो येन्तरिक्षे येषां वातऽऽर्षवड । तेभ्यो

दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रतीचीर्दशोर्दीचीर्दशोर्द्धाः । ते-
भ्यो नमोऽस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्निहृप्सो
यश्च नो द्वेष्टितमेपाज्जम्भे दध्नाऽ । ६५ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणाम्
वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवतिनाम्नं विनाश्य वातरोगं बोत्पाद्य
जनान्नन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्येभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु शिष्टं
व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु । रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां म्येषामन्नमिषवः । तेभ्यो-
दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रतीचीर्दशोर्दीचीर्दशोर्द्धाः । ते-
भ्यो नमोऽस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्निहृप्सो
यश्च नो द्वेष्टितमेपाज्जम्भे दध्नाऽ । ६६ ॥ इति रुद्रे पञ्चमो-
ऽध्यायः ॥

ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम्
अयथाज्ञमक्षणे कदन्नमक्षणे चौर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान्नन्ति
तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्तिवत्यादि
पूर्ववत् । एते प्रत्यवरोहमन्ताः अथ प्रत्यवरोहान्नुहोतीति (९-१-१ ६९)
व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

‘ अथ रुद्रे पशोध्यायः ’

ॐ द्ययः सोम व्रते तव मनस्तनुषु विवृतः । पञ्जार्चन्तः
सचेमहि । १ ॥

अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति सोमाय पितृमते इम्येवं हविषो
विहितत्वात् । हे सोम वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनुषु
भवच्छरीरेषु मनो विवृतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः स्वत्कारुण्यात्प्रजा-
वन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तु-
नीति शेषः । यद्वा पञ्च सम्बन्धे सर्वदा स्वत्सम्बद्धा भवेम ॥ १ ॥

पुपते । रुद्रभागाः सहस्वस्वाम्यिकया । तर्जपस्वस्वाहैपते
रुद्रभागाऽआखुरते पशुः । २ ॥

हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागाः
तस्या भजनीयः तथा ते तवाखुः पशुः मूपकः पशुत्वेन समर्पितः । आ-
खुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्यिकया यजमानपशुं मारयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अवं रुद्रमदीमह्यवं देवन्ध्यम्बकम् । यथा नो वस्य
सुरकरद्वयथा नुड्यथेयं सरकरद्वयथा नो ह्यवसायथा । ३ ॥

रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहितानुग्रहादन्नं
भक्षयेम । तथा ध्यम्बकं ग्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रि-
नेत्रोऽयं देव इति मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्तते यद्वा अदीमहीत्यत्र णि-
चोलोपशान्दसः । अवयुत्वान्मदेवताम्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आद-

यामो । भोजयामः । अवगम्य ज्ञात्वा इयम्बकमादयाम इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् यस्तृतरान्वसनशीलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान्श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्यतरान्कुर्यात् । यथा चास्मान्व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान्कुर्यात् । तथैनं जपाम इत्यर्थः । आशीरियम् ॥ अदीमहि छन्दस्युभययेत्यार्धधातुकत्वालिङ्गि णिचो लोपः (पा. ३-४-११७) । वस्यसः वसतीति वस्तातृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुश्छन्दसोति (पा. १-३-१९) ईयमुनि कृते तुरि-
ष्टेमेयःस्विति (पा. ६-४-१९४) तृनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः । करत् छन्दसि लुङ्लुङिट इति (पा. ३-४-१०) लङ् विकरणव्यत्ययेन शपि गुणः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यङ्गावः (पा. ६-४-७९) व्यवसाययात् लेटि आडागमे इतश्च लोपः परस्मै पदेपि (पा. ३-४-९७) इलोपेरूपं विपूर्वस्यप्यन्तस्य स्यतेः ॥ ३ ॥

भेपजमसि । भेपजज्ञवेभ्याय पुरुपाय भेपजम् । सुपस्मे-
पाय मेप्यै । ४ ॥

हे रुद्र त्वं भेपजमसि औषधवत्सर्वोषद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्म-
द्धीवेभ्या गवे अश्वाय पुरुपाय च भेपजं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि ।
मेपाय मेप्यै च सुखं देहि । सुहितं खेम्यः प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन
मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ४ ॥

इयम्बकं व्याजामहे । सुगन्धिर्मुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुक-
मिव बन्धनामृतमोक्षीय मामृतात् । इयम्बकं व्याजामहे
सुगन्धिर्मुष्टि वेदंनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षी-
यमा मुतः ॥ ५ ॥

मुगन्धि दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं शुष्टिर्वर्धनं धनधान्यादिपुष्टे-
 र्वर्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादा-
 न्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् । अमृतान्मा मुक्षी-
 य स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाञ्चामृतान्मा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं
 बहुर्थे । मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात्फलद्वयान्मम
 भ्रंशो मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्भोचने दृष्टान्तः । उर्वारुकमिव बन्धनादिति
 ययोर्वारुकं कर्कन्धादेः फलमत्यन्तपक्वम् । सत् बन्धनात्स्वस्य वृन्ता-
 त्प्रमुच्यते तद्वत् ॥ का. (९-१०-१७) कुमार्यस्योत्तरेणेति यजमानसम्ब-
 धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परि-
 च्यन्ति त्र्यम्बकं यजामहे कीदृशं पतिवेदनम् पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लम्भ-
 यितारं विद्व लामे अन्यत्पूर्ववत् इतो मुक्षीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुक्षीय
 मुक्ता भूयारागमुतो मा मुक्षीय विनाहादूर्ध्वं नविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूया
 सम् जनकस्य गोध्रं गृहं च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बक-
 प्रसादाद्वसाभीत्यर्थः सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्य-
 स्तदाहति १।१।२। १ श्रुतेरितोऽमुतः शब्दाभ्यां पिप्पुपतिवर्गौ ग्राह्यौ ॥१॥

एतत्ते । रुद्रा वसन्तेन पुरो मूर्जवतोर्तीहि । अत्रततधश्वा
 पिनीकवासुर्दं कृत्तिवासाऽअहिर्द सन्नदं शिबोर्तीहि । ६ ॥

मूर्जवानाम काश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशा-
 न्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनाविशेष उच्यते ।
 हे रुद्र एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यम् तेन सहितस्त्वं मूर्जवतः
 पर्वतात्परः परभागवतीं सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् अवतत-
 धन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्माद्दिरोधिनां त्वया निवारितत्वादित ऊर्ध्वं

धनुर्वि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तं तथा-
 पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिना-
 कावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो नविभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना
 प्रंछाय गच्छेत्यर्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र त्वम् कृत्तिवासाः चर्माम्बरो
 नोऽस्मानहिंसन्हिंसामकुर्वन्निशवोऽस्मदीयपूजया सन्तुष्टः कोपरहितो भूत्वा
 अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ १ ॥

ज्यायुपं ज्जमदग्नेऽङ्कश्यपस्य ज्यायुपम् । यद्देवेषु ज्यायुप-
 न्तमोऽअस्तु ज्यायुपम् । ७ ॥

जमदग्नेः मुनेर्यज्यायुपम् त्रयाणां माख्ययौवनस्यादिराणामायुषां
 समाहाररूपायुपं तथा कश्यपस्यै तन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत्त्रया-
 युपं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्त्रयायुपमस्ति तत्सर्वं ज्यायुपं नोऽस्माकं
 यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां माख्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं नो
 भूयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्तेऽअस्तु मा मा-
 हिह सीड । निर्वर्त्तयाभ्यार्युपेन्नादथाय प्रजननाय राय-
 स्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । ८ ॥

हे क्षुर त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः यजं ते तव
 पिता । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मां मा हिंसीः । का. (१-२-१७) निर्वर्त्तया-
 मीति यपतीति । यजमानदेवतं यजुः । निपूर्वो वृत्तिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान

त्वां निवर्तयामि मुण्डयामि किमर्यमायुषे जीवनाय अंशान्नायात्रमक्षणाप-
प्रजननाय सन्तानाय रागो धनस्य पोषाय पुष्टे सुप्रजास्त्वाय शोभनाप-
त्यतायै सुवीर्याय शोभनसामर्प्याय ॥ ८ ॥

न तं विदामि य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृष उक्त्यशास्तश्चरन्ति । ९ ॥

इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि जजान
उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवा वृष्य न विदामि न जानीथ लेटो-
ऽडाटाविति (पा. १-४-२४ ॥ आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यद्-
दत्तोऽहमिति ययमात्मानं जानीम इति । चेत् न न ह्यहम्प्रत्ययगम्यं
जैवं रूपं परमेश्वरतत्त्वम् किं तु युष्माकमहम्प्रत्ययगम्यानाम् । जीवा-
नामन्तरमप्यन्तरं वास्तवस्वरूपमप्यत् अहम्प्रत्ययादतिरिक्तं सर्ववदा-
नम् । वेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न ।
विद्य इति चेत् । भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ ।
कीदृशाः नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञाने नावृत्तास्तान् जानीथ यथा
नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठाशमादि-
बद्धोद्यितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरक-
त्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भव-
न्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः जल्पनं
जल्पिस्तयादेवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यवृत्तजल्पनेन व्याप्ताश्च ।
किं च असुतृषः अमुषु अमुन्वा तृप्सन्ति अमुतृषः केनापि प्रकारेण प्रा-
णान्भृत्वा तावत्तेन तृप्सन्ति न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते ।

न केवलमौहिकमोगेन रुषिः किं तु उक्थशासः परलोकभोगान्सम्पाद-
यितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः शस्त्रस्तोतारः शप्तेः किण्व-
निदितामिति (पा. ६-४-२४) नलोपः संहितायां दीर्घः ऐहिकामु-
ष्मिकमोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञान
मित्यर्थः ॥ ९ ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट इव आदिद्रन्धर्वोऽर्जभवद्वितीयः ॥ तु-
तीयः पिता जनिता पृथ्वीनामपा गर्भं व्यदधात्पुरुषा । १० ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्व-
कर्मा देवतिर्यगादिजगद्धेदकर्ता सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः अजनिष्ट
आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः । आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वि-
तीयो गन्धर्वः अमवत् उत्पन्नः गां वार्यं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः
गानाद्वा गन्धर्वः अथाऽएषाहुरग्निरेवास्यै पृथिव्यै पृष्टे सर्वः कृत्स्नो
मन्यमानोऽगायदित्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओषधीनां जनिता उत्पा-
दकः पर्जन्यः पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयोऽमवत् स पर्जन्य उत्पन्नः सन्नपा-
माहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा । कीदृशं गर्भं
पुरुषा पुरून्वहन् प्रायते रक्षति पुरुषाः यदूनां रक्षकम् । विभक्तेराकारः
बहुप्रकारं वा ॥ वैश्वकर्मणहोमः ॥ १० ॥

ॐ उग्यश्च । भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासद्वाँश्चाभियुग्यवा
ध्वं विक्षिपउरवाहा । ११ ॥

यऽएते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्रः
उत्कृष्टः । विमेल्यस्मादसौ भीमः । ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः धून-

यति कम्पयति शत्रूनि ति धुनिः । सहते शत्रून्मिमवति ससब्धान् सहतेः
 कमुश्चेति । (पा. ६-२-१०७) कमुप्रत्ययः संहितायामभ्यासदर्पि-
 श्छान्दसः । अभियुनक्ति अस्मत्संमुखं योगं प्राप्नोतीत्यभियुग्वा अन्ये-
 भ्योऽपि दश्यन्तऽइति (पा. ३-२-७५) युजेः कनिष्प्रत्ययः । विक्षिपः
 विविधं क्षिपति स्फिनिति विक्षिपः इगुपथेति (पा. ३-१-१३५)
 कप्रत्ययः ॥ ११ ॥

अग्निहृदये ना शनिहृदयाग्नेण पशुपतिहृत्स्नहृदयेन
 मयं मयूक्ता । शर्वम्मतेस्त्राव्यामांशानम्मन्युना महादेवम-
 न्तर्पश्वेनोऽग्रन्देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुर्दक्षिणीनि को-
 श्याभ्याम् । १२ ॥

हृदयेनाग्नेनाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याग्रभागेनाशनिं देवं प्रीणामि ।
 समग्रहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि यक्ता यकृता कालखण्डेन मयं देवं
 प्रीणामि पदत्र इत्यादिना [६-१-६३] यकृत्स्यस्य यकृत्तद्देशः ।
 मतस्ने हृदयास्थिविशेषो ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मन्युना अश्वसन्व-
 त्विप्नोथेन ईशानं देवं प्रीणामि अन्तर्बर्तमानेन पश्वेन पार्श्वस्थितसन्व-
 त्विना मासेन महादेवं देवं प्रीणामि पश्वः पार्श्वस्थितिः । वनिष्ठुः ।
 स्पृष्टान्त्रं तेनोग्रं देवं प्रीणामि वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य इनुः कपोलै-
 कदेशो ज्ञातव्यः यद्वा वसिष्ठा या हनुः कपोलाघोदेशः तत्परा हनुरित्यमरः
 (२-६-२०) तत्परा कपोलाघोमागस्या हन्त्याहारमिति हनुः लिङ्ग-
 व्यत्ययः वसिष्ठहन्त्या कोश्याभ्यां कोशो हृदयकोशः तत्स्थाभ्यां मांसपि-
 ण्डाभ्यां च शिङ्गीनि शिङ्गिसंज्ञानि दैवतानि प्रीणामि ॥ १२ ॥

उग्रं लोहितेन मित्रह सौर्वस्येन रुद्रन्दौर्वस्येनन्द्रम्र कुण्डेन

मरुतो बलेन साध्याश्प्रमुदा । भवस्य कण्ठ्यद्रस्या-
न्तःपाञ्च्यम्महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्ठुः पशुपतेऽपुरीतव
। १३ ॥

लोहितेनामृजा उग्रं देवं प्रीणामि शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्त
स्वभावः सौव्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम् ॥ तेन मित्रं देवं प्रीणामि
दुष्टं स्वलनोछलनादि व्रतं यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रत्यम् तेन रुद्रं
देवं प्रीणामि प्रकृष्टं क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि बलेन सामर्थ्येन
मरुतो देवान्प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा भुत् हर्षः ममुत् तया साध्यान्देवा-
न्प्रीणामि ॥ भवस्य कण्ठ्यम् अत्र पृथन्तो देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठ्यं
कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु विमक्रिव्यत्ययो वा कण्ठ्येन भवं देवं प्री-
णामि । एवमग्नेऽपि । पार्श्वस्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तः पाञ्च्यं तद्रुद्र-
स्यास्तु । यकृत् कालखण्डं महादेवस्यास्तु । वनिष्ठुः स्पूलान्त्रं शर्वस्या-
स्तु । पुरीतव हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ १३ ॥

लोमन्व्यऽस्वाहा । लोमन्व्यऽस्वाहा त्वचे स्वाहा त्वचे
स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोन्व्यऽस्वाहा
मेदोन्व्यऽस्वाहा । मात्सेन्व्यऽस्वाहा मात्सेन्व्यऽस्वाहा
स्नावन्व्यऽस्वाहा स्नावन्व्यऽस्वाहा स्थन्व्यऽस्वाहा स्थ-
न्व्यऽस्वाहा मज्जन्व्यऽस्वाहा मज्जन्व्यऽस्वाहा । रेतसे स्वाहा
पायवे स्वाहा । १४ ॥

लोमन्व्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । लोमादीन्व-
क्तानि । लोमन्व्यः स्वाहा लोमानि जुहोमित्यर्थः २ त्वचे ४ लोहिताय ६

मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८ मांसेभ्यः १० स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो
नसाः १२ अस्थभ्यः छन्दस्यपि दृश्यते (पा. ७-१-७६) इत्यास्थिना-
ब्दस्य हलादिविभक्तावप्यनङ्गादेशः । १४ मज्जभ्यः मज्जा यष्टो धातुः १६
रेतसे रेतो धीर्यम् १७ पायवे पायुर्गुदम् १८ ॥ १४ ॥

आयासाय स्वाहा । प्रायासाय स्वाहा सं व्यासाय
स्वाहा वियासाय स्वाहोदयासाय स्वाहा ॥ शुचे स्वाहा शो-
चते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा । १५ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १९ प्रायासाय २० संया-
साय २१ वियासाय २२ उद्यासाय २३ शुचे २४ शोचते २५ शोच-
मानाय २६ शोकाय २७ ॥ १५ ॥

तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्ताय
स्वाहा घर्माय स्वाहा । निष्कृत्यै स्वाहा प्रायश्चित्त्यै
स्वाहा । भेषजाय स्वाहा । १६ ॥

तपसे २८ तप्यते २९ तप्यमानाय ३० तप्ताय ३१ पर्माय ३२
निष्कृत्यै ३३ प्रायश्चित्त्यै ३४ भेषजाय ३५ ॥ १६ ॥

यमाय स्वाहान्तर्काय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा । ब्रह्मणे
स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा दधा-
वापृथिवीभ्योऽस्वाहा । १७ ॥ इति रुद्रे षष्ठोऽध्यायः ॥

यमाय १६ अन्तकाय १७ मृत्यवे ३८ ब्रह्मणे १९ ब्रह्महत्यायै ४०
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१ एतेभ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ एता आहुतीर्हुत्वा
 द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्त्यामाहुतिं जुहुयात् ॥ ४२ ॥ एतावता कर्म-
 काण्डं समाप्तम् ॥ १७ ॥ इति रुद्रे षष्ठोऽध्यायः

‘अथ रुद्रे सप्तमोऽध्यायः’

ॐ वार्जश्च । मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे
 धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रु-
 तिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १ ॥

अथ अजुषामर्याः वाजोऽघ्नम् चशब्दा समुच्चयार्याः । प्रसवोऽन्नदा-
 नाभ्यनुशा दीपतां मुज्यतामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः बन्धनमञ्ज-
 विषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् ध्ये चिन्तायां शब्दसं सम्प्रसारणम् ।
 क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधुशब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा ।
 श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा ।
 ज्योतिः प्रकाशः स्वः स्वर्गः । एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ कल्पन्तामिति
 कण्ठिकान्तस्थ समुदायापेक्षया बहुत्वम् । मे पदानामावृत्तिः प्रत्येकं
 प्राप्त्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणश्च । मे पानश्च मे ध्यानश्च मे सुश्च मे चित्तश्च मे
 आधीतश्च मे वार्जश्च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रश्च मे दक्षश्च
 मे बलश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २ ॥

प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीरचरः । अमुः प्रवृत्तिमान्वायुः । चित्तम् मानसः संकल्पः । आधी-
तम् बाह्यविषयज्ञानम् वाक् व. गिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरि-
न्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मे-
न्द्रियकौशलम् एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

ओजश्च । मे सहश्च मऽआत्मा च मे तनूश्च मे शर्म च
मे वर्म च मेङ्गानि च मे स्थानि च मे परुष्पि च मे शरी-
राणि च मऽआयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ३ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहं शरीरं बलं सपत्नामिमवितृत्वं
वा । आत्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म सुखम् । वर्म कथंचम् ।
अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः । अस्थीनि शरीरगतानि । परुष्पि अक्षुल्पादि-
पर्वणि । शरीराणि पूर्वोक्तानि शरीरावयवाः । आयुर्जीवनम् । जरा
वार्धकान्तमायुः । इति यज्ञेन सम्पद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यश्च । मऽआधिपत्यश्च मे मन्युश्च मे भामश्च मे
सश्च मेर्मश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे
प्रथिमा च मे वर्णिमा च मे द्राधिमा च मे वृद्धश्च मे
वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ४ ॥

ज्यैष्ठ्यस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यम्
स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिक्षेपादिलिङ्गको बाह्यः कोपः ।
न मीयतऽइत्यमः अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् अभ्यः

शीतमधुरम् जलम् जैमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् महतो भावो महिमा
महत्त्वं सम्पत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोर्भावः
प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः वृद्धस्य भावो वर्णिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य
भावो द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम् वृद्धं प्रभूतमन्नघनादि । वृद्धिः विद्यादि-
गुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

सत्यञ्च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च मे विश्वञ्च मे
महेश्च मे क्रीडा च मे मोदञ्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च
मे सूक्तञ्च मे सुकृतञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ५ ॥

सत्यं यथार्थमावित्वम् । श्रद्धापरलोकविश्वासः । जगत् जङ्गमं गणादि ।
धनं कनकादि । विश्वं स्थावरम् । महो दीप्तिः । क्रीडा अक्षय्यतादिः । मोदः
क्रीडादर्शनजो हर्षः जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम्
सूक्तमृक्समूहः । सुकृतमृषपाठजन्यं शुभादष्टम् एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋतञ्च मे मृतञ्च मे यक्षमञ्च मे नामयच्च मे जीवातुञ्च
मे दीर्घायुत्वञ्च मे नमित्रञ्च मे भयञ्च मे सुखञ्च मे
शयनञ्च मे सृपाञ्च मे सुदिनञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ६ ॥

ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्षमणोऽभावोऽय-
क्ष्मं धातुक्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आम-
यत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् जीवयतीति जीवातुः व्याधि-
माशकभौषधम् । दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादित्वा-
त्सलोपः आयुरुदन्तो वा । अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम् मया-

भावोऽमयं भीतिरादित्यम् सुखमानन्दः शवनं संस्कृता शय्या । सप्ताः
शोभन उपाः स्नानसंख्यादियुक्तः प्रातःकालः सुदिनं यज्ञदानाध्ययना-
दियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ता च । मे घर्त्ता च मे क्षेर्मश्च मे घृतिश्च मे दिग्धश्च
मे सहश्च मे संधिश्च मे ज्ञात्रश्च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरश्च
मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ७ ॥

यन्ताः श्वेदेर्नियन्ता । घर्त्ता पोषकः पित्रादिः । क्षेमः विद्यमानयनस्य
रक्षणशक्तिः । घृतिः धैर्यमायत्स्वपि स्थिरचित्तत्वम् । दिग्धं सर्वानुकू-
ल्पम् महः पूजा । संधिदेदशास्त्रादिज्ञानम् ज्ञातृर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञान-
सामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् ।
सीरं हलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृषिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

शश्च मे मयश्च मे प्रियश्च मे नुकामश्च मे कामश्च मे
सौमनसश्च मे भर्गश्च मे द्रविणश्च मे भद्रश्च मे श्रेयश्च मे
वर्षीयश्च मे वरश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ८ ॥

शपैहिकं सुखम् । मयः आशुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु ।
अनुकाम्यतऽऽत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः । पदार्थः कामः विषयभो-
गजनितं सुखम् । सुगनसौ मायः सौगनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः ।
भगः सौभाग्यम् । द्रविणं धनम् । भद्रपैहिकं कल्याणम् श्रेयः पारलौ-
किकम् । नसतीति वस्तु अतिशयेन वस्तु वर्षीयः तुरारुवेयः स्त्रिनि
[पा. ६-४-१५४] तृचो लोपः नियासयोगो वसुमान्गहादिः । यशः
कीर्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

उर्द्धं । मे सूत्रता च मे पर्यञ्च मे रसञ्च मे घृतञ्च मे मधु
च मे सग्निञ्च मे सर्पीतिञ्च मे कृपिञ्च मे वृष्टिञ्च मे जैत्र-
ञ्चमऽऔद्भिदञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ९ ॥

उर्द्धं अन्नम् । सूत्रता प्रिया सत्या वाक् । पर्यः दुग्धम् । रसः तत्रत्यः
सारः । घृतमाज्यम् । मधु सौद्रम् समाना ग्निर्भोजनं सग्निः अदेः क्तिनि
घमादेशः घस्मिसोर्हलीति [पा. ६-४-१००] घस उपघालोपे कृते
कलो कलीति (पा. ८-२-२९) सलोपे कृते कपस्तथोर्धोऽधः (पा.
८-२-४०) जश्त्वं ग्विः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । सर्पीतिः बन्धु-
भिः सह पानम् । कृपिः तत्कनधान्यसिद्धिः वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानु-
कूल । जैतुर्भावो जैत्रम् जयतामर्थ्यम् । औद्भिदो भाव औद्भिदम् चूरा-
दितरोरुत्पत्तिः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

रयिञ्च । मे रायञ्च मे पुष्टञ्च मे पुष्टिञ्च मे विभु च मे
प्रभु च मे पूर्णञ्च मे पूर्णतरञ्च मे कुर्यञ्च मे क्षितञ्च
मेक्षञ्च मे क्षुच मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १० ॥

रयिः सुवर्णम् रायो मुक्तादिमणयः पुष्टं धनपोषः पुष्टिः शरीरपो-
षकः विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् ।
अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गजतरगादिबाहुल्यम् । कुर्यं कृत्स्नतथान्यमपि ।
अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि अन्नमोदनादि क्षुत् मुक्तान्नपरिपाकः । एते
कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वित्तञ्च । मे वेदर्थञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यञ्च मे सुगञ्च

मे सुपत्त्यञ्च मऽक्रुद्धञ्च मऽक्रुद्धिञ्च मे कुपञ्च मेकुपि
मे मृत्तिञ्च मे सुमृत्तिञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ११ ॥

विदुः लभे पूर्वलब्धं वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् । मृतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि
भविष्यत् सम्पत्सम्पन्नं हे वादि । सुखेन गम्यते यत्र तत्सुखम् सुदुरो-
रधिकरणे इति (पा. १-२-४८ वा. १) गमेर्द्धः सुखगम्यो देशः
सुपथ्यं शोभनं हितम् ऋद्धं समृद्धं यज्ञफलम् ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः कुपं
कार्यक्षेमं द्रव्यादि । कुप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मृत्तिः पदार्थमात्रनिश्चयः ।
सुमृत्तिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

ह्रीहयञ्च । मे यवाञ्च मे मापाञ्च मे तिलाञ्च मे मुद्गाञ्च मे
खल्ववाञ्च मे प्रियङ्गवञ्च मे ण्यञ्च मे श्यामाकाञ्च मे नीवा-
राञ्च मे गोधूमाञ्च मे मसूराञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १२ ॥

ब्रीहिषवमापतिलमुद्गगोधूममूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः चणकाः लङ्गा-
श्च । प्रियङ्गवः कङ्कवः प्रसिद्धाः अणवश्चीनकाः श्यामाकाः तृणधान्यानि
प्राण्याणि कोद्रवत्वेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्प्राण्यानि । एते
धान्यविशेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मन् च । मे मृत्तिका च मे गिर्यञ्च मे पर्वताञ्च
मे सिकताञ्च मे घनरुपतयञ्च मे हिरण्यञ्च मे यञ्च मे श्यामञ्च
मे लोहञ्च मे सीसञ्च मे व्रणु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १३ ॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिक्त् । गिरयः कुद-

पर्वताः गोवर्धनार्जुनैरैवतिकादयः । पर्वताः महान्तो मन्दरहिमाचलादयः ।
सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः
हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा द्रविणाकुप्ययोश्चेत्यभिधानात् । अयो लोहम् श्यामं
ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसे सर्वतैजसे ओङ्गकेऽपि
चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे
कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

अग्निश्च । मऽआर्पश्च मे वीरुधश्च मऽओषधयश्च मे कृष्टप-
च्यश्च मे कृष्टपच्यश्च मे ग्राम्याश्च मे पशवऽआरण्याश्च मे
चित्तश्च मे वित्तश्च मे भूतश्च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् । १४ ॥

अग्निः पृथिवीस्यो वह्निः आपोऽन्तरिक्षस्यानि जलानि । वीरुधः
गुल्माः ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टाच्यः कृष्टे पच्यन्तऽइति कृष्ट-
पच्यः राजसूयमूयेयादिना (पा. ३-१-११४) कपयन्तो निपातः
भूमिकर्षणबीजवापादिकर्गभिर्निष्पाद्याओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपच्यः
स्वयमेवोत्पाद्यमाना जीवारगवेषुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गो-
ऽश्वमहिषाजाविगर्दभाष्ट्रादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः हस्तिस्ति-
हशरममृगगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तः भाविलामः ।
भूतं जातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्प-
द्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु । च मे वसुतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मे तर्कश्च
मऽएमश्च मऽइत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १५ ॥

यसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वीसस्यानं गृहम् । कर्माग्निहोत्रादि ।
शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् अर्थोऽभिलषितः यदार्थः । एतः इयतऽइत्येवमः
एतमप्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः । इत्या मावे क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः
गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अग्निश्च । म॒ऽइन्द्रश्च मे सोमश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे सविता च
म॒ऽइन्द्रश्च मे सरस्वती च म॒ऽइन्द्रश्च मे पूषा च म॒ऽइन्द्रश्च
मे बृहस्पतिश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १६ ॥

अग्निर्यज्ञाणि नुहोति (१-१-१-१) अर्घ्येन्द्रदेवत्वादर्घ्यस्य
नानादेवत्यत्वात् । अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः तैः
समानमागतत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य ना-
नार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये । एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मित्रश्च । म॒ऽइन्द्रश्च मे वरुणश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे धाता च
म॒ऽइन्द्रश्च मे श्वष्टा च म॒ऽइन्द्रश्च मे मरुतश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे
विश्वे च मे देवाऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १७ ॥

मित्रवरुणधातृत्वष्टमरुद्विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येकमिन्द्रः । एते
कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृथिवी च । म॒ऽइन्द्रश्च मेन्तरिक्षश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च
म॒ऽइन्द्रश्च मे सर्माश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे नक्षत्राणि चम॒ऽइन्द्रश्च
मे दिशश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १८ ॥

एथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठात्र्यो देवताः । नक्ष-
त्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

अ॒ष्टशु॒क्लं । मे र॒श्मिश्च॒ मे द्वा॒व्यश्च॒ मे धि॒पतिश्च॒ मऽउ-
पा॒लंशु॒क्लं मेन्त॒र्ध्मश्च॒ मऽऐ॒न्द्रवा॒यवश्च॒ मे मै॒त्रा व॒रुणश्च॒
मऽआ॒श्विनश्च॒ मे प्र॒तिप्र॒स्थानश्च॒ मे शु॒क्रश्च॒ मे म॒न्थी च॒
मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् । १९ ॥

अयं ग्रहान्ब्रूहोति (९-१-२-१०) कण्डिकात्रये ग्रहहोम-
मन्त्राः । अंश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । अदाम्य-
स्यैव गृहमाणित्वदशायां एथवकृत्य ग्रहणे रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मीनां
तद्ग्रहणे साधनत्वात् अहो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु इति [८-१८] मन्त्र-
लिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम्
ज्येष्ठो वाऽप्यग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो विव-
क्षितः द्विदेवस्यैः सह पाठात् अन्ये प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

आ॒ग्नेय॒णश्च॒ । मे वै॒श्वदे॒वश्च॒ मे दु॒वश्च॒ मे वै॒श्वान॒रश्च॒
मऽऐ॒न्द्रा॒ग्मश्च॒ मे म॒हावि॑श्वदेवश्च॒ मे म॒रुत्व॒तीयाश्च॒ मे नि॒ष्के-
व॒ल्लघ॑श्च॒ मे सा॒वि॒त्रश्च॒ मे सा॒रस्व॒तश्च॒ मे पा॒त्की॒व॒तश्च॒ मे
हा॒रि॒यो॒ज॒नश्च॒ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् । २० ॥

आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः ।
ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरमूक्तपाठात्तदशापन्नो ध्रुवो
वैश्वानरशब्देनोच्यते मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो

महामरुत्वतीयः कुण्डमरुत्वतीयश्चेति । अमिषेचनीये सारस्वतीनामर्षा
ग्रहणेमेव सारस्वतो ग्रहःसारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात् ॥ २९ ॥

सुचंश्च । मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च
मे आवाणश्च मे पिपर्वणे च मे पूतभृच्च मऽआघवनीर्यश्च
मे चेदिश्च मे बृहिश्च मे वसुधश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन
कल्प्यन्ताम् । २१ ॥

दुचो जुहादयः । यगसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः ।
अधिपवणे काष्ठफलके । पूतभृदाघवनीर्यौ सोमपात्रविशेषौ । स्वगाकारः
ब्राह्म्युवाकः तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात् प्रसिद्धमन्यत् एते मम
यज्ञेन निमित्तेन कल्प्यन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्च । मे घर्मश्च मेर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मे श्व-
मेघश्च मे पृथिवी च मे दितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गलयः
इशवर्करयो दिक्षश्च मे यज्ञेन कल्प्यन्ताम् । २२ ॥

कण्डिकाह्वयेन यज्ञकतुहोमः अथैतान्यज्ञकतुहोमेष्वग्निश्च मऽइति
[१-१-१-१] श्रुतेः । अग्निः चीयमानो बहिरग्निष्टोमो वा । घर्मः
प्रवर्धः । इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः सूर्य चरुमिति
विहितः सूर्यः । प्राणो गवामघनम् । अश्वमेघः प्रसिद्धः । पृथिव्यदिति-
दितिदिवो देवतानि शेषाः । अङ्गलयः विराट्पुरुषावयवाः । शङ्कर्यः
शक्तयः । दिक्षः प्राच्याद्याः । एते यज्ञेन कल्प्यन्ताम् ॥ २२ ॥

व्रतश्च । मऽङ्कतवश्च मे तपश्च मे संबत्सरश्च मे हारात्रेऽ-

ऊर्वष्टीवे बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २३ ॥

व्रतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः छत्रं चान्द्रायणादि ।
संवत्सरः प्रमवादिः । अहश्च रात्रिश्चाहोगत्रे दिननिशे । ऊरू चाष्टीवन्तौ
जानुनी च ऊर्वष्टीवे अवयवविशेषौ अचतुरेति (पा. १-४-७७) नि-
पातः । बृहद्रथन्तरे एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

एकां च । मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे
सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च मऽएकादश
च मऽएकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश
च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे नव-
दश च मे नवदश च मऽएकविंशतिश्च मऽएकविंश-
तिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंश-
तिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंश-
तिश्च मे नवविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मऽएकविंश-
तिश्च मऽएकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्
। २४ ॥

अयुग्मस्तोमहोमार्यो मन्त्राः अथायुज स्तोमान्नुहोतीति (९-३-
१-२) श्रुतेः । एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थीं वि-
हाय परित्यक्तसमसख्याकेनात्तविषयसख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान्स्तोमान्नुहुया
दित्यर्थः । आदरातिशयद्योतनार्या सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः
सर्वकामावाप्तिः तथा श्रुतिः (९-३-१-२) एतद्वै देवाः सर्वान्कामा-

नाम्नायुग्मि स्तोमैः सर्गं लोकमप्यैतथैतद्यजमानः सर्वान्कामान्नाम्नायुग्मि
स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि ॥ २३ ॥

चतस्रश्च । मे षौ च मे षौ च मे द्वादश च मे द्वादश च
मे षोडश च मे षोडश च मे विंशतिश्च मे विंशतिश्च मे
चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे षट्त्रिंशतिश्च मे
षट्त्रिंशतिश्च मे द्वात्रिंशतिश्च मे द्वात्रिंशतिश्च मे षट्त्रिंशति
श्च मे षट्त्रिंशतिश्च मे चत्वारिंशतिश्च मे चत्वारिंशतिश्च मे
चतुश्चत्वारिंशतिश्च मे चतुश्चत्वारिंशतिश्च मे षट्चत्वारिंशतिश्च
मे षट्चत्वारिंशतिश्च मे

एकफण्डिकया युग्मस्तोमान्नुहोति अथ युग्मतो जुहोति षट्स्रश्च
मऽइति (९-१-१-४) प्रथमं चतस्र इत्येतां संख्यामादाय चतुस्त-
रत्येन स्थितान्युग्मान्स्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्तान्नुह्यावित्यर्थः । तत्फलं
स्वर्गप्राप्तिः एतद्देहं हृत्वा ह्यनुवन्त्यातयामा वाऽअयुज स्तोमा युग्मभि-
र्ययं स्तोमैः स्वर्गं लोकमप्येति तथैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
लोकमेतीति (वा. ९-१-१-१) श्रुतेः । पूर्व-पूर्वमुत्तरेण सम्यग्याति
वृक्षारोहणवत् तथा च श्रुतिः [९-१-१-१] पूर्व-पूर्वमुत्तरेणात्तरेण
संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तरार्धं शाखां समाब्रूय रोहेत्तादृक्-
दिति अशोका संख्या संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

अविंशतिश्च । मे त्र्यम्बो च मे दित्यवाट्च मे दित्यौही च
मे पञ्चाविंशतिश्च मे पञ्चाविंशतिश्च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे

तुर्थवाटं मे तुर्थ्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २६ ॥

कण्डिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथा च धृतिः [९-१-२-७]
अथ वयाटं सि. लुहोति अविश्च मऽइति पशवो वै वयाटंसि पशुभिरेव-
नमेतदन्नेन प्रीणास्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिपिच्यतीति । अविः पण्मा-
सात्मकाः कालः त्रयोऽवयोयस्य स अविः सार्वमंदत्सरो वृषः तादृशी
गोछयवी । द्विसंवात्सरो वृषो द्वित्यवाट् तादृशी गौर्द्विस्वौही । पञ्चावयो-
यस्य स पञ्चाविः सार्धाद्वसंयत्सरो वृषः तादृशी गौः पञ्चावी । वत्सो-
वत्सरः प्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा ।
तुर्थं वर्षं वहतीति तुर्थवाट् सार्धत्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्तुर्थ्यौही । एते
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पृष्ठवाटं । मे पृष्ठौही च मऽउक्षा च मे वृशा च मऽ-
ऋपमर्धं मे द्वेहर्धं मे नडुर्धं मे धेनुर्धं मे यज्ञेन कल्पन्ताम्
। २७ ॥

पष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति पष्ठवाट् चतुर्वर्षो वृषः तादृशा गौः पष्ठौही ।
उक्षा सेचनसमो वृषः । वृशा वन्ध्या गौः अतियुवा वृष ऋपमः वेहर्धम-
घातिनि गौः अनः शकटं वहतीत्यनडुान् शकटवहनक्षमो वृषः वहः क्षिपि
सम्प्रसारणमनसो डकारः चतुरनडुहोरा मुदात्त इति (पा. ७-१-२८)
अमागमः । धेनुर्धमप्रभूता गौः एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्व-
व्यापारसमर्था भवन्तु यद्वा एते यज्ञेन मम कल्पन्तां महामुपभोगक्षमा
भवन्तित्यर्थः एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

वाजाय स्वाहा । प्रसवाय स्वाहा पित्राय स्वाहा कृतवे
स्वाहा वसवे स्वाहा हर्षतये स्वाहा नहे सुग्धाय स्वाहा

मुग्धाय वै नः शिनाय स्वाहा विनः शिनेऽआन्त्यायनाय
 स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिप-
 तये स्वाहा प्रजार्पतये स्वाहा । इयन्ते राष्मिन्नाय यनतसि-
 यमनऽऊर्जे स्वा वृष्ट्यै स्वा प्रजानान्त्वाधिपत्याय । २८ ॥

अथ नामग्राहहोमः तथा च श्रुतिः (९-३-३-८) अथ नाम-
 ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान्कामानामुधैतमेव प्रत्यक्ष-
 मंप्रीणैस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानामुधैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति । वा-
 जोऽग्नं तस्मै स्वाहेति होममन्त्रः वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि,
 तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः अन्नमाचुर्याच्चैत्रोऽन्नरूपः । प्रसवायानुज्ञा-
 रूपाय जलक्रीडादी अभ्यनुज्ञादानात्प्रसवो वैशाखः । अपिनाय अप्सु
 जायतऽइत्यपिजः सप्तम्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादपिजोऽप्येष्टः । क्रतवे
 यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्यात्क्रतुरषाढः । वसवे वासयति वसुः
 चातुर्मास्ये यात्रानिपेधाद्दसुः ध्रावणः । अहर्षतये दिनस्वामिने सूर्यरूपाय-
 तापकरत्वाद्भाद्रपदस्याहर्षतिस्वम । मुग्धायाह्ने तुपारादिना मोहरूपाय
 दिवसाय तुपारवाहुल्यान्मुग्धमह आश्विनः । अमुग्धाय वैनशिनाय विन-
 श्यतीति विनंशी मस्तिजनशोर्कलीति (पा. ७-१-१०) ब्राह्मकाद-
 कल्पवि नशेर्नुमागमः विनंश्येव वैनशिनः स्वार्थे अण् अल्पपाटिकापच्चेन
 विनाशशीलाय कार्तिकाय स्नाननियमादिना पापनाशकत्वादमुग्धाय मोह-
 निवर्तकाय कार्तिकाय । अविनंशिने आन्त्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी
 तस्मै विनाशरहिताय अन्ते सर्वेषां नाशे भवयन्त्यं तदयनं चेत्यन्त्यायनं
 तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै सर्वनाशेऽप्यवशिष्टायात् एवाविनंशिने विष्णु-
 रूपाय मार्गशीर्षाय मासानां मार्गशीर्षोऽस्मोति स्मृतेः [भगवद्गीता.
 १०-३५] । आन्त्याय भौवनाय भुवनानामयं भौवनः अन्ते स्वरूपे

भव आन्त्यस्तस्मै लोकस्वरूपपुष्टिकरत्वात्तत्रभवत्वमजाठराग्नेर्दोषिकरत्वेन
 पुष्टिकरत्वं पौपस्य । भुवनस्य भूतनातस्य पतये पालकाय माघाय स्नाना-
 दिना पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य । अधिपतये अधिकपालकाय
 फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात् । प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापति-
 नामकाय देवाय । स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र ॥ हे अग्ने इयं ते तव राट्
 इदं राज्यं यत्र-यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तत्रैव राज्यम् । किं च हे अग्ने त्वं
 मित्रस्य सख्युर्यजमानस्य यन्ता नियामकोऽसि पष्ठचर्ये चतुर्थी मित्रायेति ।
 कीदृशत्वं यमनो यमयतीति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वान्नियमयन् ।
 अंत ऊर्जे विशिष्टान्नरसाय त्वा त्वामपि पिश्यामीति शेषः । तथा वृष्ट्यै वर्ष-
 णाय त्वामपि पिश्यामि अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याजा-
 यते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः । ततः प्रजानामाधिपत्याय प्रजाः
 स्वामिरवाप्त्यै त्वामपि पिश्यामि वसोर्धाराया । तथा च श्रुतिः [९-१-१-
 १०-११] प्रजानामाधिपत्यायेत्यग्ने वाऽऊर्गद्यं वृष्टिरग्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति-
 यद्देवाहेयं ते राग्निमत्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्टे त्वा प्रजानां त्वा-
 धिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिपिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासीति ॥ १८ ॥

आयुर्म्यज्ञेन कल्पताम्प्राणो यज्ञेन कल्पताञ्चक्षुर्म्यज्ञेन
 कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां मनो
 यज्ञेन कल्पतामाक्षमा यज्ञेन कल्पताम्ब्रह्मा यज्ञेन
 कल्पताञ्ज्योतिर्म्यज्ञेन कल्पतां स्वर्ग्यज्ञेन कल्पताम्पृथुं
 म्यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्च
 ऽक्रव्यं सामं च पुहचरथन्तरश्च । स्वर्देवाऽअगन्मामृताऽ-

‘ अथ रुद्रे अष्टमोऽध्यायः ’

ॐ ऋचं वाचस्पृषधे मनो यजुःस्पृषधे सामप्राणस्पृषधे
चक्षुःस्पृषधे । वागोजं सहो जो मयि प्राणापानौ । १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ पञ्चाध्यायी आथर्वणेन दधीचा दृष्टा दध्यङ्
ह वाऽआथर्वण एतर्ह शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकारेति (१४-१-१-२०)
श्रुतेः । उग्रश्वेत्याग्निको मन्त्राः (३९-७-१७-८६) अग्निं हृदयेनेत्या-
द्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्वमेधिकम् (३२-८-१३) तद्वयं वर्जयित्वा ॥
अथ मन्त्रार्थः । पञ्च यज्ञं वि लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋचमृग्यां वाचमहं
स्पृषधे प्रविशामि । शरणं न जामि । अयं नृत्वरूपं भूतः प्रतिशामि । प्राणं
प्राणरूपं साम प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं भोजेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादिग्रहणं
सप्तदशावयवोपलक्षणम् सप्तदशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः । त्रयी-
विद्यां लिङ्गशरीरं च प्रपन्नं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वागि-
न्द्रियमोजो मानसं बलं धाष्ट्वम् पुनरोजोग्रहणात्शरीरं च बलम् प्राणापानौ
उन्नासनिश्वासवायू च एते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतोऽपि
प्रवर्ग्योऽस्मान्न हन्तीति भावः ॥ १ ॥

यज्ञमे । छिद्रश्चक्षुषो हृदयस्य मनसो वांति तृणम्बृहस्प-
तिर्मे तदधातु । शनो भवतु भुवनस्य यस्पतिः । २ ॥

मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् छिद्रमवखण्डनं जातम् प्रवर्गी-
चरणेन । हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् छिद्रं जातम् । मनसो वा यत् अतितृण-
मतिहिंसितम् । प्रवर्गीचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं जातम्
बृहस्पतिर्देवगुरुः मे मम तत् छिद्रमतिवृणं च दधातु संदधातु छिद्रं

निवर्तयतु । भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स
नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु । बृहस्पतिना हिन्द्रापाकरणात्प्रवर्ग्यः
कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो
नो नः प्रचोदयात् । ३ ॥

भूर्भुवः स्वः त्रीणि यन्त्रिणि । तदिति पृथ्वी तस्य देवस्य द्यौतनात्म-
कस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्गामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपा-
नस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः
प्रार्थनीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च मर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञाना-
दिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । शब्दसं संप्रसारणम् । यद्वा
मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । परु-
णाद्ध वा अभिपिपिचानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः
(५-४-५-२) । तस्य कस्य । यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धिः
कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सर्वकर्मोन्धानाम् ॥ यद्वा
वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । यश्च नो
बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायावः स च सदैव । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना ।
सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि श्रो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३ ॥

कथान । विश्वत्रिआमुं व दूतीं सदा वृधं संस्र्वा ॥ कथाश-
चिष्ठ या वृता । ४ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो योनिः
वामदेव्यमात्मचित्ति श्रुतेः अन्त्या पादनिचूत् सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वोऽर्चः

इन्द्रपदमनुपज्जनीयम् । इन्द्रः कया ऊती ऊत्सा अघनेन तर्पणेन प्रीज्येन
 ॥ नोऽस्माकं सखा सहायः आमुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा । वृत्ता
 वर्ततऽइति वृत् तया वृता वर्तमानया शशिष्ठया अतिशयेन शशी शशिष्ठ
 तया अतिशयवत्या यागक्रिययास्माकं सखा भवति । शशीति कर्मनाम
 तत् इष्टप्रत्ययः । कीदृश इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृषः
 सदा वर्धतऽइति सदावृषः इगुपधेति (पा. ३-१-१३९) कप्रत्ययः
 सदा वर्धमानः । ऊती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति (पा. ७-१-३९)
 पूर्वसवर्णः । आमुवत् इतश्च लोपः परस्मैपदेषुति (पा. ३-४-९७)
 तिप इलोपेः शपश्छान्दसे ङिन्वे घातोरुवद्भादेशः [पा. १-४-७७] ॥४॥

कस्त्वा । सत्यो मदानास्मद् हिंष्टो मत्सुदन्धसड । दृढा-
 चिद्वारुजे वसु । ५ ॥

हे इन्द्र अन्यसोऽन्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सु
 भाद्यति मत्तं करोति मदी हर्षे लेटोऽडाटाविति (पा. ३-४-९४)
 अङ्गागमः सिन्वहुलं लेटीति (पा. ३-१-१३) सिन्प्रत्ययः तिप इलो-
 पः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजन-
 कानि हवींषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः मंहि कान्तौ शु-
 रादिः मंहयति द्योतते मंहि अत्यन्तं मंहि मंहिष्ठः यद्वा महि वृद्धौ भ्रादिः
 मंहते वर्धते मंहि अत्यन्तं मंहि मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् दृढा चित्
 दृढान्मपि वसु वसूनि घनानि कनकादीनि त्वमारुजे रुजो मङ्गे पुरुषपद-
 व्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं मनसि मद्स्कामद्स्का ददासीत्यर्थः ॥५॥

अभीषुण्ड । सखीनामविता जर्तितृणाम् ॥ शतम्भवास्यु-
 तिभि + । ६ ॥

ह इन्द्र स्वयंतयेऽवनाय पालनाय सु सुष्टु सम्यक् अग्नि आभि-
मुख्येन शतं भवासि भवसि आढागमः शतशब्दो बहुवाची बहुरूपो
भवसि पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्राणां
अरितृणां स्तोतृणां नोऽस्माकमृत्विजामविता पालयिता । संहितायामपी-
त्यस्य दीर्घः । मुञ्ज इति [पा. ८-१-१०७] सुशब्दस्य पत्वम् ।
नञ् वातुस्थोरुधुम्प इति (पा. ८-४-२७) पुशब्दात्परस्य नः इत्य-
स्य णत्वम् ॥ ६ ॥

कया स्वज्ञोऽज्याभिप्रमन्दसे वृषन् । कयास्तोतृभ्यः
आभर । ७ ॥

हे वृषन् कर्षतीति वृषा हे सैक्तः इन्द्र वासवो वृत्रहा वृषेऽभिधा-
नम् । (अमर. १-१-४१) कया ऊत्या केन तर्पणेन हविर्वीनेन
नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि मदितु स्वपने आङ्गे मदे मोदे स्तुती
गती लट् । कया च ऊत्या वृषया स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः
आभर आहर आहरसि धनं दातुमिति शेषः तद्धेयेन तया वयं कुर्वे
इति गावः । आभरेति लङर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शन्नोऽअस्तु द्विपदे शञ्चतुष्पदे
। ८ ॥

विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये इन्द्रतीतीन्द्रः परमेश्वरः
महावीरः आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते ईष्टं वा स नोऽस्माकं द्विपदे
विभक्तिभ्यः द्विपदां पुत्रादीनां च सुखरूपोऽस्तु चतुष्पदे चतुःपदां
गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवच्चर्यमा । शन्नः इन्द्रो
बृहस्पतिः शन्नो विष्णुः रुरुक्कुमः । ९ ॥

मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् मेघति
मक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः ॥ वरुणः शं सुखरूपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति
मक्तमिति वरुणः । अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु । इयर्ति गच्छति मक्तं
प्रतित्यर्यमा इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं
भवतु । बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादग्यातोद्यस्य
स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवोष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

शन्नो वार्त- । पवतां शन्नस्तपतु सूर्य- । शन्नः कनिक्कुद-
देवः पर्जन्योऽभिर्वर्षतु । १० ॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखवारी अपरुपः अव्याधिजनकश्च पवतां
बहुवाम् पव गतौ लोट् । सुवति जनान्स्वस्वग्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं
सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पर्जन्यः
विपर्तिं पूरयति जनमिति पर्जन्यः परोऽम्भः पुरो जन्यतेऽनेन वा पर्जन्यौ
रसदब्देन्द्राविति अमिधानम् (अमर. ३-३-१९१) पर्जन्यः पर्जन्येशो
देवः नोऽस्माकं शं सुखरं काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिर्वर्षतु
सिञ्चतु कीदृशः कनिकदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दावर्तिदधे-
तीत्यादिना (पा. ७-४-६९) यद्गुणन्तो निपातः ॥ १० ॥

अर्हा निशम्भवन्तु नशब्दं रात्रीं प्रतिधीयताम् । शन्नः
इन्द्राग्नी भवतामवोभिर्दशन्नः इन्द्रा वरुणा रातर्हत्या ।

शमिन्द्रा पूषणा घाजसा तौ शमिन्द्रा सोमौ सुविताय शं
म्योऽ । ११ ॥

महानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुख-
रूपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्तरि षक्
छान्दसः ॥ शं न इन्द्राभी । त्रिष्टुप् इन्द्राभी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ
इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राभी अबोमिः पालनैः छात्वा नोऽस्माकं शं सुख-
रूपौ भवताम् । रातं दत्तं हन्यं ययोस्तौ रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्राव-
रुणौ नः शं भवताम् । घाजसातौ घाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्तमूते
इन्द्रापूषणा इन्द्रपूषणौ देवौ नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम् । इन्द्रासोमा
इन्द्रसोमौ देवौ शं सुखरूपौ भवताम् । किमर्थम् सुविताय सुष्टु इतं सुवि-
तम् साधुगमनाय साधुमसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः यव-
नाय पृथक्करणाय च मयानाम् रोगं भयं च निवर्त्य सुखरूपौ भवतामित्य-
र्थः । देवताद्वन्द्वे चेति (पा. ६-१-२६) सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

शमौ देवीरभिष्टुयऽआपो भवन्तु पीतये । शं म्योरभिस्त-
वन्तु नड । १२ ॥

देवीः देव्यो दीव्यमाना आपो नोऽस्माकमभिष्टये अभिपेकायामी-
ष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु अस्माकं स्नाने पाने चापः
सुखयिष्यो भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं मयानां यवनं पृथक्क-
रणं च अमिस्तवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्तित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्येना पृथिवि । नो भवानृक्षरानिवेशनी । यच्छा नुडशम्मे
सु प्रथोड । १३ ॥

हे एधिवि त्वं नोऽस्माकं स्थोना मुखरूपा भव । किम्पूना त्वम्
 भवृक्षरा ऋक्षरः कण्टकः ऋक्षतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कन्ततेर्वा
 स्याद्गतिकर्मण इति (निरु. ९-३२) यास्कः तद्वहणं चौरदायावा-
 दिदुःखनिवृत्त्यर्थम् न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा
 भवृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्र-
 तिष्ठाना करणाधिकरणयोश्चेति (पा. ३-३-११७) ह्युद् । तथा
 सप्रथाः प्रथनं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः प्रपुः ।
 किं च नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ दोहि ॥ अतः परं यजुः तद्विनियोगो
 गृह्यसूत्रे सम्बन्धिमरणनिमित्ते स्नाने जलापनोदने तथा हि (पारस्कर.
 ३-१०) सम्पस्यानामिकया अपनोद्याप नः शोगुचदधमिति । इदं
 जलं नोऽस्माकमघं पापमपशोभुचत् अपशोच्यतु दहतु ॥ १३ ॥

आपो हि । प्वामयो भुवस्तान्ऽजुर्जे दधातन । महेर-
 णायु चक्षते । १५ ॥

हे आपो या यूयमेव मयोभुवः मुखस्य भावयिष्यः स्थ भवथ
 मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयो भुवः यस्मात्कारणान्मयोभुवः
 स्थेति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमेषां प्राप्तिद्वम् तास्तादृश्यो
 यूयं नोऽस्मानुर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत ततनतन-
 यनाश्चेति [पा. ७-१-४५] लोणमध्यमबहुवचनस्य तनवादेशे दधा-
 तनेति रूपम् यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य मोक्षारो भवेम तथास्मा-
 न्कुरुतेतिभावः । किं च महे महने रणाय रमणोमाय चक्षसे दर्शनाय चा-
 स्मान्दधातनेऽनुवर्तते महद्रमणोयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माक
 कुरुत अस्मान्ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं
 ददतेत्युक्तो भावः । महपूजायां महते पूज्यतइति मद् किप्रत्ययः तस्मै

महे । रण शब्दे रण्यते स्तूयते सर्वोरिति रणम् तस्मै रणांय चष्टे पश्यति
सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरमुन्प्रत्ययः तस्मै चक्षसे । यस्मिन् ज्ञाते सर्वं
विज्ञातं स्यादिति छान्दोग्यश्रुते ॥ १४ ॥

योत्र+शिवर्तमो रसस्तस्थं भाजयते हनं+ । उशतीरिव-
मातरं+ । १५ ॥

हे आपो वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतु रसोऽस्ति
इहास्मिन्कर्मणि इह लोके वा स्थिताऽऽत्मान् तस्य रसस्य भाजयत
भागिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः
उशतीर्मातरं-इव उशन्ति ता उशस्यः वा छन्दसीति (पा. १-१-१०६)
क्षीरः वशं कान्तौ इत्यस्माद्धृत्प्रत्ययान्ताद्गुणितश्चेति (पा. ४-१-१)
क्षीप् उशस्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्परसं
भालं पाययन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥

तस्माऽअरंभमामत्रो यस्य क्षयाय जिब्रथ । आपो जुन
यथा च नड । १६ ॥

हे आपो वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्यपर्याप्तिं वयं गमाम गतेषु पर्याप्तिनां
रसविषये वैतृप्स्यं सदातृप्तिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्य क्षयाय
जिब्रथ क्षयो निवासऽइत्याद्युदात्तत्वात् (पा. ६-१-२०१) क्षयशब्देन
निवासः क्षयापेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् क्षयस्य
निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूपं
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिवन्त्य तर्पयय जिब्रतिः प्रीतिकर्मा यद्याहुति-
परिणामक्रमेणेति भावः । किं च हे आपः नोऽस्मान् तत्र मोक्षत्वेन

अनयथ उत्पादयत भाशिपि लेट् तद्वसमोन्मृन्स्मान्कुरुतेत्याजानदेवस्वमा-
शास्यते इति भावः अन्येषामपि दृश्यतऽइति (पा. १-१-१३७)
संहितायां दीर्घः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन
यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसाप्तये वो युष्मानमत्यर्थं वयं
गमाम प्राप्नुमः किं च हे आपो यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनस-
मर्थान्कुरुथ गच्छतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमागति रूपम् अहमाव आर्षः
बहुलं हृन्दसीति (पा. २-४-७३) शपो लुकि लोटि वा रूपम् ॥ १६ ॥

द्यौःशान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोपधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः सर्वं शान्तिरेव शान्तिः सामा शान्तिरेषि । १७ ॥

द्यौः ब्रूलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्षरूपा च या शान्तिः पृथिवी
भूलोकरूपा या शान्तिः आपो जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा
या शान्तिः वनस्पतयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वे देवाः सर्वदेवरूपा या
शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्वं सर्वजगद्रूपा
या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः शान्तिः सा शान्तिः मा मां
प्रति एधि अस्तु पुरुषव्यत्ययः । महावीरप्रसादात्सर्वं शान्तिरूपं मां
प्रत्यस्त्वित्यर्थः । यद्वा द्यौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दि-
व्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्सोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्मिंश्च
या शान्तिः सा मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

दत्ते ददहं मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समी-

क्षन्ताम् । मित्रस्याहञ्चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्र-
स्य चक्षुषा समीक्षामहे । १८ ॥

हते ह विदारे विदीर्णे अराजर्जस्तिऽपि शरिरे हे महावीर मा मा
त्वं दंष्ट्रं दृढीकुरु यद्वा हते विदीर्णे कर्मणि मां दंष्ट्रं अलिङ्गं कर्म कुरु
यद्वा समुपिरत्वात् सेनृत्वाच्च दृतिशब्देन महाविरः हे हते महावीर मां
दंष्ट्रं दृढीकुरु कथं दादुम् तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य
चक्षुषा समीक्षतां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्वा सर्वे मां पश्यन्तु नरिदृष्ट्वा
सर्वेषां प्रियो मूयासमित्यर्थः । किं च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य
चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रं चक्षुः शान्तं भवति
मित्रः कं धनं हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्परद्रोहेण । सर्वा-
नहिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा ययं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

हते हट्ट महा । ज्योक्तेसन्दृशि जीव्या सज्ज्योक्ते सन्दृशि
जीव्या सम् । १९ ॥

हे हते वीर मां दंष्ट्रं आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ते तव
संदृशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयम् । जीवेराशील्लिङ्गि-
रूपम् । ज्योगिति निपातश्रित्यर्थः । पुनरुक्तिरादरार्थं ते संदृशि ज्योग्जी-
व्यासम् ॥ १९ ॥

नमरते हरसे शोचिषे नमस्तेऽ अस्त्वर्चिषे । अन्थास्ते
ऽअस्मच्चपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मच्चर्म्यः शिषो भव । २० ॥

हे अग्ने ते तव शोचिषं शोचनहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाप

शोचिषे हरसे हरति सर्वरसानिति हरः तस्मै हरतेरमुन्प्रत्ययः । ते त्व
अचिषे पदार्थ प्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ २० ॥

नर्मस्ते । ऽअस्तु विद्युते नर्मस्ते स्तनयित्स्नेवे । नर्मस्ते
भगवन्स्तु यतऽं स्वः समी हसे । २१ ॥

ह भगवन् महावीर । विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयित्स्नेवे
स्तनयित्तुर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं
समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । २१ ॥

यतो यतऽं समी हसे ततो नोऽअर्भयङ्कुरु । शर्भं कुरु प्र-
जाभ्यो भयत्रडं पशुभ्यः । २२ ॥

हे महावीर यतो—यतः यस्माद्यस्मादुश्चारितान्नं समीहसे अस्मास्व-
पकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किं च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः
शं सुखं कुरु नोऽस्माकं पशुभ्यः चामयं भित्तभावं कुरु ॥ २२ ॥

सुमित्रियान् ऽ आप ओषधयऽं सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै
सन्तु शुस्मान्द्वेष्टियञ्च वृषन्दिभ्यः । २३ ॥

सुमित्रियाः आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेना-
वस्थिताः सन्तु । यः शत्रुरस्मान्द्वेष्टि ययं च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः
तस्मै उभयात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनाव-
स्थिताः सन्तु ॥ घाम्नो—घाम्न इति मन्त्रः श्रुलोपगूहनमन्तस्य शेषो वा ।
सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्वेव हितम्पुरस्ताच्छुक्लमुच्चरत् । पश्येम शरदःशत-
 जीवेम शरदःशतं शृणुयाम शरदःशतम्प्रब्रवाम शरदः-
 शतमदीनाडस्याम शरदःशतम्भूयश्च शरदःशतात् । २४ ॥
 इति रुद्रे अष्टमोऽध्यायः

एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्मानिः स्तुतः तत् चक्षुः जगतां नेत्रमूतमा-
 दित्परूपं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च लोपः
 परस्मैपदेष्विति (पा. ३-४-९७) इकारलोपः कीदृशं तत् देवहितं
 देवहितं स्थापितं यद्वा देवानां हितं प्रियम् श्रुक्तं शुक्तं पापासंसृष्टं शोचि-
 प्मद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं
 वयमन्याहतचक्षुरिन्द्रियामवेम प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं
 शरदः जीवेम अपराधीनजीवना मवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रे-
 न्द्रिया मवेम शतं शरदः प्रब्रवाम अस्खलितवाग्निन्द्रिया मवेम । शतं
 शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम । शतात् शरदः शत-
 वर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालम् पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥

